Григорій Квітка-Основ'яненко

Знамениті українці

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Григорій Квітка-Основ'яненко (1778—1843) – перший український прозаїк, талановитий драматург, творчість якого мала значний вилив на розвиток української літератури. Головним творчим принципом Квітка-Основ'яненко вважав «писання з натури», про те, що було йому знайоме і близьке. А знав він найкраще і любив свою рідну Харківщину, її природу, звичаї її мешканців, які стали героями його творів.

Беручи свої сюжети «виключно з життя народного», скаже перегодом Іван Франко, Квітка-Основ'яненко на ціле десятиліття випередив відповідні твори письменників «натуралістів»: Жорж Занд, ІванаТургенєва, Федора Достоєвського та інших. Так чи ні, а нова українська література багатьма своїми рисами завдячує саме Квітці-Основ'яненкові. Недаром же Юрій Федькович назвав його ясним місяцем на небосхилі українського слова, а Михайло Драгоманов зарахував Квітку-Основ'яненка, поруч із Тарасом Шевченком та Миколою Гоголем, до трійки найбільших українських класиків XIX століття.

- Леонід Володимирович Ушкалов
  - * * *
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11
  - 12
  - 13
  - 14
  - 15
  - 16
  - 17
  - 18
  - 19
  - 20

- ○ 21
- ○ 22
- ○ 23
- ○ 24
- ○ 25
- ○ 26
- ○ 27
- ○ 28
- ○ 29

Леонід Володимирович Ушкалов
Григорій Квітка-Основ'яненко

* * *

Один із найвидатніших українських письменників XIX ст. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко народився 18 (29) листопада 1778 р. в селі Основа, яке було тоді за дві версти від слобожанської столиці – Харкова. Майбутній автор «Марусі», «Конотопської відьми», «Шельменка-денщика» й багатьох інших знаних усіма творів походив з давнього роду слобідсько-української козацької старшини (герб Квіток має елементи шляхетських гербів «Боньча», «Погонь», «Шеліга», а російське дворянство Квітки отримали в 1782 р.). Сам письменник у нарисі «Основание Харькова» подав родовід Квіток так. Мовляв, десь за часів Івана Грозного чи Бориса Годунова жив у Москві опальний боярин Афанасій, який змушений був тікати в Річ Посполиту. У Ризі він одружився з якоюсь німкенею і мав від неї двох синів: старшого Андрія та молодшого Григорія. Одного разу син поважного місцевого шляхтича дозволив собі непоштиво відгукнутися про росіян. Боярин викликав того чоловіка на шабельний поєдинок і вбив його. Афанасія кинули до в'язниці, де він і загинув, а його сина Григорія віддали як служку батькові загиблого шляхтича. Там він і зростав, терплячи всілякі знущання й приниження, аж поки не втік із захожими московськими ченцями, які відвели його в Коломну, в Богоявленський Старо-Голутвинський монастир (наприкінці XVIII ст. настоятелем цього монастиря буде дядько нашого письменника Наркис Квітка), де юнак постригся в ченці під ім'ям Онуфрія. За якийсь час молодий чернець вирушив до «руського Єрусалима» – Києва, та по дорозі затримався в безлюдній мальовничій місцині Дикого Поля. Тут отець Онуфрій збудував собі скит (перегодом, у 1673 р., на цьому місці виникне Старо-Харківський Преображенський, або Курязький, монастир). Тим часом доля його старшого брата Андрія була не менш карколомна. Коли польська влада почала переслідувати боярина Афанасія, його вірний слуга сховав Андрія й під виглядом прошака сяк-так допровадив до Києва. Там їх прийняв добрий пан Ясенковський. Старий слуга невдовзі помер, так і не встигнувши розповісти, що вони за люди. Сам же хлопець знав про себе тільки те, що звати його Андрієм, а батька всі звали «боярин». При хлопцеві був «довгий ланцюжок із чистого золота» (цю сімейну реліквію все життя буде носити сам Квітка-Основ'яненко), а на хресті, даному йому при хрещенні, можна було прочитати, що ім'я боярина – Афанасій. Ото й усе. Ясенковський ніяк не міг вирішити, як же наректи хлопця. І тоді його донька запропонувала назвати малого Квіткою, бо він був

красивий, мов квітка. Ясенковський доповів про цього прибульця київському воєводі, якому хлопець дуже сподобався, і він мав намір зробити його своїм ловчим. Та ще більше хлопець припав до душі пані воєводовій, що була православною руською шляхтянкою. Вона випросила малого Андрія для розваги своєї трирічної донечки Масі. Відтоді Андрій і Мася зростали разом і, коли стали дорослі, палко полюбили одне одного. У цей час несподівано помирає пані воєводова, а батько хоче видати панночку Масю заміж за якогось старого краківського сановника. Юнак і дівчина тікають із Києва, таємно вінчаються в Борисполі, а далі разом із дрібкою вірних козаків, переживши чимало пригод, вирушають у Дике Поле. Аж тут Масі прийшла пора народжувати, і валка зупинилась на тій місцині, яка отримає назву Основа. Люди почали потроху обживатись на новому місці, а одного разу Андрій Квітка з Божої ласки зустрів біля лісового джерела свого брата Григорія – теперішнього отця Онуфрія. І цього ж таки дня в Андрія та Масі народився син. Григорій порадив назвати його Афанасієм, адже це було 5(18) липня, коли Церква вшановує пам'ять преподобного Афанасія Афонського. Ось від цього сина Андрія та Масі, який згодом став суддею Харківського слобідського полку, і походить рід Квіток. Так завершує свій «старовинний переказ» Квітка-Основ'яненко.

Не підлягає сумніву, що цей пригодницький сюжет – плід поетичної фантазії. Принаймні він явно суперечить тому, що писав про свій рід дядько Квітки-Основ'яненка Ілля Іванович Квітка у своїх «Записках о слободских полках с начала их поселения по 1766 год», надрукованих у типографії Харківського університету 1812 р. За його словами, засновником роду був Опанас Квітка, який походив «з польського шляхетства». За часів царювання Олексія Михайловича він покидає «Польське королівство», стає підданим московського царя й служить йому як полковник Гадяцького полку. Там-таки, «на тогобічній Україні», у місті Умані, народився й син Опанаса Квітки – Семен. У 1666 р. Семен Опанасович (чи Афанасьев) переселяється з Гадяча в Харків, де 1673 р. стає одним із сотників Харківського полку, а перегодом – полковим суддею (перші згадки про Семена Опанасовича як про полкового суддю припадають на 1697 р.). За часів полковництва Федора Донця-Захаржевського, того самого, що йому 1705 р. чернігівський поет Іван Орновський присвятив пишний польсько-латинський панегірик під назвою «Багатий сад…»[1], де вперше було подано розкішний опис Слобідського краю, Семен Опанасович Квітка зібрав собі чималі маєтності довкола Харкова й Золочева, що стали основою статків роду Квіток. Очевидно, Федір Донець-Захаржевський усіляко

підтримував свого полкового суддю, тим паче що той доводився йому шуряком. Семен Опанасович був, окрім усього іншого, добре освіченим чоловіком – недарма він дарував книжки бібліотеці Курязького монастиря. Серед синів Семена Опанасовича, мабуть, найдіяльнішим був Григорій, який спершу служив писарем Харківського полку, потім осавулом, а в 1713 р. став харківським полковником.

Він буде полковникувати в Харкові аж до 1734 р. Саме цей чоловік – прадід Квітки-Основ'яненка – почав підписуватись подвійним прізвищем Квітка-Афанасьєв. Його брати теж обіймали високі посади в слобідських полках: Петро сотникував у Хорошеві, а Олексій – у Деркачах. Одного зі своїх синів – Романа – Григорій Семенович оженив на доньці вже покійного на ту пору Федора Донця-Захаржевського. Мабуть, саме тому село Основа (від початку воно називалось Основка), яке було власністю Донця-Захаржевського, у 1713 р. перейшло до Квіток. Щоправда, у нарисі «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии» Квітка-Основ'яненко стверджує, що Григорій Семенович купив Основу в Донця-Захаржевського. Роман спершу був золочівським сотником, потім полковим хорунжим та суддею. Старший син Григорія Семеновича – Іван, дід майбутнього письменника – одружився з онучкою відомого сподвижника гетьмана Мазепи Дмитра Горленка Парасковією Андріївною (її батько – прилуцький полковник Андрій Горленко, а мати – донька гетьмана Данила Апостола Марія). Спочатку він обіймав посаду валківського сотника, потім – обозного Харківського полку. 22 грудня 1737 р. був «пожалуваний полковником», тобто призначений на вакансію слобідського полковника, а 22 листопада 1843 р., згідно з грамотою імператриці Єлизавети Петрівни, став полковником Ізюмського полку. Іван Григорович мав добру освіту, вів власний щоденник («Літопис»), започаткований, певно, ще його батьком. Цей щоденник перегодом стане важливим джерелом інформації для Квітки-Основ'яненка. Наприклад, са́ме звідти він узяв сюжет своєї повісті «Панна сотниковна», а 11 червня 1832 р. у листі до Михайла Петровича Погодіна писав: «Газетні звістки про те, що в 1835 році має з'явитись якась жахлива комета, котра була в 1744-му, та породжені ними балачки, що вона пройде над нашими головами, розчахне навпіл землю, заллє водою й таке інше, що в іноземних краях уже можна бачити її хвіст, змусили мене точнісінько скопіювати із нотаток мого діда її зображення й виписати всі події, які сталися того року. Чи не хотіли б ви, щоб заспокоїти марний страх, подати в „Молве“ замість паризьких мод *портрет* майбутньої комети…»[2]. А якщо, мовляв, схочете, то вкажіть, що це взято з нотаток, «писаних у Харкові полковником

Ізюмського слобідського полку Іваном Григоровичем Квіткою». Іван Григорович помер 14 лютого 1751 р. Його відспівував у Харківському соборі Успіння Пресвятої Богородиці преосвященний Йоасаф Горленко. По собі Іван Григорович залишив шестеро синів: Григорія, Василя, Івана, Олександра, Федора та Іллю.

Батько Квітки-Основ'яненка, Федір Іванович, народився десь у 1744-му або 1745 р. У 1756 р., іще дитиною, завдяки дідовим та батьковим заслугам, а також клопотам рідні, він розпочав службу в Харківському козацькому полку в чині підпрапорного. Потім Федір Іванович стане суддею Харківського полку, а після скасування слобідських полків маніфестом Катерини II від 28 липня 1765 р. перейде на цивільну службу. Кажуть, що якийсь час він був навіть городничим.

У 1783—1798 рр. Федора Івановича обирали харківським повітовим предводителем дворянства. Крім того, він числився старшиною Чорноморського козацького війська, а також армійським полковим квартирмейстером. За свою ревну службу був нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня. Федір Іванович мав неабиякі статки – тільки в основ'янському маєтку було близько шести сотень підданих, а його будинок, як свідчив протоієрей Микола Лащенко, «був цілком панський: великий, красивий і розкішний». Цікавився він і літературою. Скажімо, в листі до Погодіна від 3 травня 1841 р. Квітка-Основ'яненко писав про те, що в 1783 р., коли з'явилась віршована повість Іполіта Богдановича «Душенька» (вільний переспів повісті Лафонтена «Les amours de Psyche et de Cupidon»[3]), його батько мешкав у Санкт-Петербурзі. І він свідчив, що цей твір справив на публіку просто приголомшливе враження, а Богдановича зразу ж почали називати «генієм». Але вже тоді, мовляв, ходили чутки, що «Душеньку» написав не Богданович, а його юний протеже, якого той видавав за переписувача своїх творів. До кола приятелів Федора Івановича належали такі непересічні люди, як філософ Григорій Сковорода й військовий суддя (згодом – кошовий) Чорноморського козацького війська Антон Головатий. Сини Головатого під час навчання в «додаткових класах» при Харківському колегіумі жили в родині Квіток, а сам Головатий не раз бував у основ'янському маєтку, де його завжди радо зустрічали. Наприклад, коли він у 1792 р., повертаючись із Санкт-Петербурга до свого війська, заїхав на Основу, Федір Іванович зустрів його «по-старовинному, з гарматною стрільбою та хором музики». Узагалі, батько Квітки-Основ'яненка був дуже привітним чоловіком. Уже в 1817 р. Іван Вернет у статті «Мысли о Харькове», надрукованій на сторінках «Украинского вестника», згадував: «Я

не бачив старого, схожого на нього за люб'язністю характеру, рідкісною простотою норову та вмінням, ніби жартома, виказувати корисну правду, а також за чудовим даром пристосовуватись до всякого віку». Федір Іванович помер 1807 р. в чині колезького радника.

Мати майбутнього письменника Марія Василівна (1746—1828) так само походила з давнього й заможного роду слобідської шляхти – Шидловських. Очевидно, вона була донькою поручика Василя Шидловського, згаданого 1767 р. в реєстрі дворян Ізюмської провінції. Це була жінка добре освічена (недаром вона стане однією з директрис Харківського інституту шляхетних панночок), а крім того, вольова, горда й самолюбива. Квітка-Основ'яненко в нарисі «Головатый» згадував, що в молодості вона не цуралася навіть суто чоловічих розваг: чудово їздила верхи, а ще «мала власну маленьку гвинтівку, вправно стріляла з неї й не раз влучала в птахів на льоту більш вдало, ніж мій батько та її брати – великі мисливці й вправні стрілки». Про цю її незвичну як для жінки пристрасть знали всі. Принаймні, вперше в житті побачивши Марію Василівну, Головатий одразу ж спитав: «Так се ви, пані, їздите на конях і лучче стріляєте, чим ваш Федор Іванович, се-бо і брати ваші, Николай Васильевич і Орест Васильевич?». А з другого боку, Марія Василівна була дуже набожна. Уже не схилі віку, 28 лютого 1814 р., вона подала єпископу Слобідсько-Українському та Харківському Аполлосу Терешкевичу ось таке прохання: «За християнським обов'язком, я маю щонайбільше бажання для порятунку своєї душі та для поминів свого чоловіка слухати в храмі божественну службу, але через слабкість мого здоров'я, пов'язану з літнім віком, не можу взимку бувати в прихідській церкві… Тому уклінно прошу ваше преосвященство звеліти мені влаштувати в моєму будинку церкву во ім'я Покрови Пресвятої Богородиці». 8 серпня 1814 р. Священний Синод дав відповідний дозвіл, а вже 27 вересня протоєрей Андрій Прокопович освятив розкішну домашню церкву й відправив тут першу літургію. Ця церква існувала аж до смерті Андрія Федоровича Квітки й була закрита за розпорядженням преосвященного Інокентія Борисова 11 квітня 1844 р. Зрештою, рід Квіток узагалі славився своєю набожністю. Досить пригадати хоч би те, що бабуня письменника, дружина Івана Григоровича Квітки, Парасковія Андріївна Горленко, доводилася рідною сестрою видатному церковному діячеві, проповідникові й поету, авторові драми-мораліте «Війна семи рятівних чеснот із сімома гріхами смертними» святителю Йоасафові Горленку Горленко був вихованцем Києво-Могилянської академії, після закінчення якої тут-таки викладав, потому став настоятелем знаменитого

Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, потім з волі імператриці Єлизавети Петрівни – намісником Троїце-Сергієвої лаври, і нарешті – єпископом величезної Бєлгородської та Обоянської єпархії, в якій було понад тисячу приходів. За часів свого архіпастирства Горленко часто гостював у сестри. Наприклад, у 1751 р. він тривалий час жив на Основі, оскільки сюди прибула його мати Марія Данилівна Апостол-Горленко. Саме сестрі Йоасаф Горленко незадовго до смерті признавався, що суворі аскетичні подвиги юності підірвали його здоров'я й не дають тепер змоги дожити віку. Улюбленим племінником святителя Йоасафа був син Парасковії Андріївни й рідний дядько Квітки-Основ'яненка Микола, який 1 березня 1752 р. постригся в ченці під ім'ям Наркис (цього ж таки року Горленко висвятив його в ієродиякони), а впродовж 1770—1788 рр. був настоятелем Курязького монастиря й чимало зробив для процвітання цієї обителі. Як писав Квітка-Основ'яненко в 1838 р.: «Іконостас Преображенської церкви з прикрасами, які збереглися й дотепер, дзвіниця та огорожа довкола всього монастиря створені стараннями й коштом останнього архімандрита того монастиря Наркиса Квітки…». А ще він залишив прецікаві «келійні записки» про святителя Йоасафа. Останні роки життя (1789—1792) Наркис числився «на покої» в Харківському Покровському монастирі, а жив на Основі. Очевидно, саме в цей час він не раз спілкувався з майбутнім письменником, справивши на його світогляд помітний вплив. Тут-таки, на Основі, Наркис Квітка й помер 23 березня 1792 р. (похований за дозволом преосвященного Феоктиста Мочульського під алтарем прихідської церкви). Додаймо й те, що доньки Григорія Семеновича Квітки – Марія, яка постриглась у черниці після смерті свого чоловіка – бунчукового товариша Василя Андрійовича Гамалії, та Феодосія – були ігуменями Хорошівського Воскресенського монастиря, розташованого неподалік Харкова. Вступаючи до цієї обителі, вони, як свідчив Квітка-Основ'яненко, «приносили із собою значні кошти», зважаючи на що Хорошівський монастир був «благоподобно влаштований».

З раннього віку Квітка-Основ'яненко мав дуже слабке здоров'я. Особливо діймала його золотуха. Ця хвороба зрештою призвела до того, що хлоп'я, ще бувши немовлям, утратило зір. Кажуть, що причиною сліпоти став ячмінець, з яким необережно повелася годувальниця малюка. Ні медики, ні знахарі не могли зарадити лиху. Зір повернувся до хлопця тільки десь у 1784 р. Тоді, як переказував відомий харківський поет і видавець Олександр Корсун, котрий близько знав Квітку-Основ'яненка, Марія Василівна повезла хлопця на прощу до Озерянської

Богородичної пустині, що була розташована верстах у тридцяти від Харкова, за Мерефою, і де зберігалася чудотворна ікона Озерянської Божої Матері. Опинившись у храмі, Гриць раптом тихо спитав: «Матусю, а що то за образ?» «Хіба ж тобі видно?» – зойкнула Марія Василівна. «Так, мені розвиднілось!» – відповів малюк. Ця історія справила на Квітку-Основ'яненка невигладне враження. У всякому разі, до кінця своїх днів він залишався надзвичайно набожним чоловіком. Між іншим, з очима нашому письменникові не таланило й перегодом – уже в юності він, маючи якийсь просто нездоланний потяг до вогню («Нехай мій біограф не забуде цього дивацтва…» – любив казати Квітка), таки втратить ліве око від вибуху пороху під час підготовки домашнього феєрверка.

Як стверджував палкий шанувальник таланту Квітки-Основ'яненка Пантелеймон Куліш, родина Квіток жила «просто, по-старосвітськи, по-козачи», тож Гриць змалечку «чув у отецькій господі і всюди по околиці щиру українську мову… Звичаї ж у панів були, в щоденній жизні їх, ті ж самі, що й у посполитих; і родини, і хрестини, і весілля, і похорони одбувались так само в панському домі, як і в простацькому, хіба з більшою пихою та достатком». Не дивно, що Квітка-Основ'яненко чудово знав і українську мову, і старі українські звичаї та обичаї.

Спочатку хлопець навчався вдома. Слід сказати, що в основ'янському маєтку Квіток була гарна бібліотека, де зберігалися, зокрема, документи з історії України доби Хмельниччини (чи навіть ранішого часу), родинний «Літопис», рукописи творів Йоасафа Горленка, частина так званого «Чугуївського листування», тобто офіційні папери чугуївського воєводи з другої половини XVII ст. (їхнім власником згодом стане саме Квітка-Основ'яненко). За якийсь час хлопець продовжить своє навчання в Курязькій монастирській школі, де ним буде опікуватися сам архімандрит Наркис. Костянтин Сементовський свідчив, що вже тоді Наркис Квітка «старався розвинути в дитини бажання вступити в монастир», тим паче що «після закінчення уроків усі діти мали бути присутні при богослужінні». Зрештою, Квітка так-таки й не спромігся на систематичну освіту. Уже будучи літнім чоловіком і відомим літератором, 15 березня 1839 р. у листі до Петра Олександровича Плетньова він напише: «Я й народився в той час, коли освіта не йшла далеко, та й місце було для цього не надто вигідне; а ще хвороби з дитинства, бажання зректися світу, а може, і безтурботність та лінь, властиві тодішнім літам, – усе це спричинилось до того, що я не клопотався про майбутнє й легковажив навіть тим, що було під рукою й що міг би пізнати. Навчившись ставити карлючки, я подумав, що й так умію

писати, що для мене цього досить; у подальші премудрощі я не входив і про називні, родові та інші відмінки чи про дієслова й вигуки не міг слухати терпляче. З такими знаннями письменників „не буває“. Молодість, пристрасті, обставини, служба змусили писати; але як? Я цим не переймався. *Еже писах, писахі..»*[4]. Це, звісно, перебільшення. Наш письменник, за слушним зауваженням Сергія Єфремова, був чоловіком «з добрими культурними традиціями». Людям, які особисто знали Квітку-Основ'яненка, найперше впадала в око його «духовна вченість», зокрема те, що він чудово розумівся на церковних книжках, а маючи просто феноменальну пам'ять, знав «не лише звичайну службу Божу, але навіть чимало святкових канонів». Крім того, він дуже любив історію. Недаром у своїх творах Квітка-Основ'яненко з неабияким знанням справи відтворює старовинний український побут, жваво переповідає слобідські легенди з доби колонізації краю, згадує чимало пам'яток української книжної старовини, наприклад, «Києво-Печерський патерик», «Книгу житій святих» Дмитра Туптала, акафіст святій великомученици Варварі, духовні пісні Сковороди. Аж ніяк незгірше Квітка знав і народні пісні, думи, перекази, приказки, прислів'я тощо. А ще була музика. Недаром у нарисі «Головатый» Квітка згадував, як колись давно, ще в дитинстві, одна з його сестер виконувала на фортеп'яно сонату улюбленого учня Гайдна Ігнаца Плеєля. Та й сам письменник чудово грав на фортеп'яно й флейті.

Коли хлопцеві виповнилось п'ятнадцять років, батьки, за порадою лікарів («для зміцнення здоров'я та для розради»), записали його на військову службу. Відтак з 11 грудня 1793 р. Квітка числиться вахмістром лейб-гвардійського кінного полку. Всього через три тижні, власне кажучи, 1 січня 1794 р., він стає капітаном. Потім «за слабкістю здоров'я» переходить на цивільну службу й два роки перебуває «не при справах» у харківському департаменті герольдії. 13 жовтня 1796 р. Григорій Квітка знов повертається до війська, ставши ротмістром Сіверського карабінерського полку, після цього указом імператора Павла I від 5 січня 1797 р. був переведений до Харківського кірасирського полку, а 27 січня цього ж таки року назавжди залишає військову службу. Зрештою, усі ці перипетії були чистою формальністю – насправді юнак ніде не служив, а тільки числився на службі в різних офіційних паперах. На ту пору йому вже виповнилося дев'ятнадцять років. І ось тоді він, здається, вперше виказав серйозний намір відійти від мирської суєти й прийняти чернечий постриг. Мабуть, до такого кроку Квітку-Основ'яненка спонукали і сімейні традиції, і релігійне виховання, і його власна глибока

набожність. Певну роль могла відіграти тут і моральна наука Григорія Сковороди, цього справжнього «ченця в миру», з яким Квітка не раз бачився в батьківському домі на Основі. Кажуть, що сам письменник перегодом полюбляв розповідати про своє знайомство з мандрівним філософом, а бувши в доброму гуморі, дотепно імпровізував у сатиричному ключі його славнозвісну псальму «Всякому городу нрав і права». Утім батьки були проти, мотивуючи свою незгоду на постриг сина тим, що він іще надто юний задля того, щоб приймати таке відповідальне рішення. Подейкують, що Федір Іванович не тільки не дав на постриг свого благословення, але навіть заборонив синові ходити на його могилу, якщо він усупереч його волі таки стане ченцем. Так чи ні, молодий чоловік залишився жити на Основі. У цьому його житті був і основ'янський аматорський театр, і веселі розваги з товаришами, і приємне спілкування з жіноцтвом. Здається, одне-єдине, до чого прагнув у цей час наш письменник, – жити вільно й спокійно. Принаймні саме цим він пояснював своє небажання одружуватись. 7 грудня 1803 р. в листі до старого приятеля Андрія Владимирова Квітка писав: «Хто знає нас, той дивується, що я ще й досі не одружений. Відчуваю, що мати *гарну* дружину – велика втіха в цьому житті, але *це не моя справа!*.. Я бачу, як багато тих, хто кається після одруження, але ж, гадаю, не може бути в природі того, щоб розумний чоловік каявся…». І трохи далі: «Жінок люблю як людей, а не як жінок. І, здається, цим їх не ображаю. Гідним віддаю належне, та не хочу ризикувати власним спокоєм.

У ньому все моє щастя в цьому житті, а в майбутньому, сподіваюсь, і без них буде добре. Живу собі як хочу й, дякувати Богові, ніхто мене не силує змінити спосіб життя. Бачу мавп багато, та, на жаль, людей мало…».

Судячи з усього, Квітка просто чекав слушного часу, щоб постригтися в ченці. Невдовзі такий час настав. 4 травня 1804 р. Квітка подає єпископу Слобідсько-Українському й Харківському Христофору Судимі прохання, в якому сказано: «Я народився 1778 року, перебував на військовій службі, від якої в 1797 році за власним бажанням був звільнений. З того самого часу в мене з'явився намір прийняти чернецтво, але батьки та інші мої родичі, зважаючи на мій 19-літній[5] вік, радили мені утриматись від такого кроку. Тепер же, коли я досяг 26-літнього віку й маю дозвіл від батьків…, прошу згідно з моїм бажанням призначити мене в Старо-Харківський Преображенський братський монастир на послух у надії отримати чернечий чин…».

Того ж таки дня преосвященний Христофор доручив Слобідсько-Українській духовній консисторії негайно розглянути

«прохання капітана Квітки про прийняття його в Старо-Харківський монастир». У свою чергу консисторія, згідно з вимогою Духовного регламенту, направила в губернське правління запит, «чи нема була в Квітки якихось важливих боргів або інших обставин, що стоять на заваді його вступу в чернецтво», а самого Квітку зобов'язала подати письмове свідоцтво, що «батьки не забороняють йому й не силують його йти в чернецтво». 30 травня 1804 р. губернське правління повідомило консисторію, що «жодних казенних чи партикулярних боргів за Григорієм Квіткою нема і що його батько, Федір Квітка, у поданому до земського суду поясненні написав, що ніяких причин, які б забороняли його синові вступити в чернечий чин, не існує, і він вступає туди з його дозволу». Тим часом до консисторії батьки подали окреме письмове свідчення, де сказано таке: «…Бачивши ще з 1797 року бажання нашого сина, відставного капітана Григорія, вступити в чернецтво, а також те, що воно й досі лишається незмінним, ми дозволили йому подати відповідне прохання на ім'я преосвященного Христофора». Далі йшли підписи «з прикладенням герба домашньої печатки». Свідками в цій справі виступили рідний дядько майбутнього письменника Ілля Іванович Квітка та старший брат Андрій, який на ту пору був майором.

Слід сказати, що, приймаючи чернечий постриг, Квітка-Основ'яненко, крім усього іншого, прагнув у такий спосіб посприяти кар'єрі свого старшого брата, якого він з дитинства просто обожнював і який справді сягне неабияких висот, ставши таємним радником[6], цивільним губернатором Пскова, сенатором. А ще дворянство Харківської губернії вісім разів буде обирати його своїм предводителем. У листі до Сергія Тимофійовича Аксакова від 3 жовтня 1831 р. Квітка-Основ'яненко з гордістю напише: «Учора в нас розпочалися дворянські вибори… Цього дня мій брат, який *сім триріч поспіль* служив губернським предводителем, потім був узятий у Псков губернатором і звільнився звідти минулого року, одностайно обраний і проханий прийняти посаду губернського предводителя на восьмий курс. Гадаю, це приклад унікальний!». Не випадково після батькової смерті наш письменник зречеться на користь брата своєї частини спадку. Син Андрія Федоровича Валер'ян Квітка розповідав про це так: «Спадок мого діда…, хоч і доволі значний, не був достатній для підтримання вимог щодо посади, яку обіймав мій батько…, якби його поділили порівну між обома братами. Дядько мій, без примусу й жодних вагань, відмовився від своєї частини… Ця жертва задовольняла, з одного боку, його сімейне честолюбство, а з другого – його любов і відданість братові. Старший брат був у

його очах вищою істотою». Саме ці кошти дозволили Андрію Федоровичу Квітці облаштувати собі на Основі розкішний будинок, мати картинну галерею, кріпацький оркестр тощо. Коли в 1817 р. імператор Олександр I завітав до основ'янського помешкання Квітки, де все сяяло бронзою, дзеркалами й мармуром, він, подейкують, з посмішкою спитав: «Чи я бува не в палаці?». А поруч буяв зеленню чудесний мальовничий сад, куди любили ходити на прогулянку харків'яни. Як писав перегодом сам Квітка-Основ'яненко: «Неподалік міста знаходиться село Основа поміщика, таємного радника Андрія Федоровича Квітки, де сосновий гай, приємний для прогулянок, приваблює багатьох міських мешканців усіх станів, а ще більше – сад, у якому росте чимало екзотичних рослин, почасти призвичаєних до тутешнього клімату. Серед багатьох рідкісних є „oxalis crenata“, ще недавно відома в Європі, а за своєю родючістю та смаком варта того, щоб бути культивованою для вживання в їжу»[7]. Цей сад був настільки багатий, що в 1823 р. друкарня Харківського університету навіть видала французькою мовою книжку під назвою «Каталог рослин саду пана предводителя дворянства Андрія Федоровича Квітки». Словом, старший брат Квітки-Основ'яненка, як казав Григорій Данилевський, «до кінця життя належав до кола найбільших харківських магнатів». І в місті, і в околицях його інакше й не називали, як «Андрій Федорович» – будь-хто знав, про кого мова. Тим часом сам письменник жив дуже скромно, займаючи невеличкий будиночок, який стояв окремо від панських палат…

24 червня 1804 р., отримавши доповідь консисторії та відповідні офіційні документи, преосвященний Христофор задовольнив прохання Квітки. Через кілька днів, 29 червня, згідно з консисторським наказом № 1254, він стає послушником Старо-Харківського Преображенського монастиря, розташованого за вісім верст од Харкова по дорозі на Полтаву та Київ у надзвичайно мальовничій місцині. З серпня ігумен монастиря Іларіон доповідав консисторії, що її указ про призначення сюди Квітки «одержаний, і йому, Григорію Квітці, за трапезою при всій братії прочитаний».

Утім до Курязького монастиря Квітка-Основ'яненко переселився значно раніше. Принаймні ще 6 травня 1804 р. він писав Андрію Владимирову: «Театр переміняється і являє собою Старо-Харківський монастир. Ось де я опинився…». А далі просить приятеля не ображатись за те, що довго йому не писав. Це тому, каже Квітка, що «я був у безугавній тривозі аж до тих пір, поки справа не вирішилась. Я ще не постригся, живу в монастирі. А чи скоро буду пострижений, про те владика зна;

цими днями, згідно з порядком, подав йому прохання про постриг. Ось як наші комедійними роз'їхались – усе комедія в цьому житті». А закінчує свого листа Квітка грайливо: «Пиши мені. Знаючи твою посаду[8], не кажу – часто, а як тобі час дозволить. Ти не Савич Коренєв[9]. Дуже хочу бути архієреєм у Воронежі, приїду в Острогозьк, то і його проклену разом з Пугачовим, сиріч віддам його сатані на погибель тіла, щоб дух спасся[10]. Не май через мене спокуси[11]. Ченцям не заборонено жартувати». До речі, оцю звичку грайливо поєднувати крайнощі письменник збереже на все життя. Кажуть, нібито на його робочому столі в основ'янському кабінеті поруч з молитовником красувалася чорнильниця, що зображала ченця-пустельника, який несе сніп, а звідти виглядають ніжки юної селянки. Та й Квітчине послушництво було досить-таки «вільним». У його келії стояло фортеп'яно, на якому молодий послушник, котрий дуже любив музику, особливо ніжні звуки флейти, складав духовні концерти. Квітка часто бував удома, брав участь у всіляких громадських заходах. Наприклад, 17 січня 1805 р. він був присутній на пишній церемонії відкриття Харківського імператорського університету: феєрична ілюмінація, розкішне пошанування публіки, чудова ораторія, емблематичний апофеоз – імператор Олександр I у шатах Марса подає руку Аполлонові… Напевно, на цю урочистість його взяв із собою Христофор Сулима, з яким молодий послушник не раз їздив з монастиря до міста. У 1866 р. Григорій Данилевський писав, що харківські старожили ще й досі пам'ятають, як Квітка «в чорному смиренницькому вбранні їздив, стоячи на позадках карети преосвященного». На відкритті університету єпископ Сулима виголошував промову. Крім нього, виступали також попечитель університету граф Северин Осипович Потоцький та ректор Харківського колегіуму Андрій Прокопович, який казав: «Настав світлий день жаданого благополуччя щасливої України. Запалені премудрими монархами зорі просвіти від сьогодні будуть сяяти в цьому місті у всій своїй красі». Мабуть, саме «зорі просвіти» поступово перетворили Харків не тільки на «українські Афіни», але й, за словами відомого бременського мандрівника Йоганна Георга Коля, який докладно описав рідне Квітчине місто в другій частині своєї книги «Reisen im Inneren von Ruffland und Polen»[12], на «одне з найцікавіших і найважливіших» міст усієї Російської імперії. Відтоді воно починає стрімко розвиватися, і Квітка вже під кінець життя, описавши красу, велич, розкіш і блиск Харкова, вигукне: «Столиця, слово честі, столиця!..» Принаймні це була інтелектуальна столиця «юга России», бо до Харківського учбового округу входили землі Слобідсько-Української,

Орловської, Воронезької, Курської, Чернігівської, Полтавської, Миколаївської, Таврійської, Катеринославської губерній, Донського й Чорноморського козацьких військ. Територія цього округу, як з подивом писав перший ректор Харківського педагогічного інституту Крістоф-Дітріх фон Роммель у книзі «Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit»[13], була майже такою самою, як уся Німеччина разом узята…

Та все-таки Квітці-Основ'яненкові не судилося стати ченцем. Уже 26 квітня 1805 р. він подає преосвященному Христофору нове прохання, в якому сповіщає: «…зважаючи на виниклі обставини й відчуваючи слабкість мого здоров'я, я змушений облишити» намір стати ченцем. Очевидно, для єпископа це було щось цілком несподіване. До того ж своє прохання Квітка подав не сам, а через руки чоловіка своєї сестри Марії штабс-капітана Григорія Івановича Зарудного. Сулима навіть засумнівався в тому, що такий поворот справи взагалі можливий. Тому він доручив благочинному Іоану Курасовському з'їздити на Основу й спитати Квітку, «чи справді його прохання було доручене сину поміщика Зарудного для приносу мені й чи справді ним самим підписане?». 4 травня протоєрей Курасовський отримав від Квітки таке пояснення: «це прохання я точно підписав власною рукою та навіть уявити собі не міг, щоб виник у тому якийсь сумнів», а «через слабкість мого здоров'я» просив свого родича Зарудного вручити його єпископові. Тільки після цього, 5 травня 1805 р., Христофор Сулима постановив: «Прохача капітана Квітку… звільнити з монастиря без жодного стягнення та докору..». 16 травня указом № 938 Квітка був звільнений з Курязької обителі. Судячи з усього, на цю пору наш письменник з головою поринув у якісь інші справи. Принаймні він навіть не поцікавився офіційним документом щодо свого звільнення. Через півроку, 17 жовтня, консисторія повідомляла губернське правління, що Квітка ще й досі не з'явився, щоб забрати цей документ і заплатити за негербовий папір, витрачений на діловодство. І тільки 3 грудня губернське правління сповістило, що відповідні кошти (5 карбованців 34 копійки) з Квітки утримано, а його самого зобов'язано навідатись до консисторії й забрати документ. Так закінчилась історія Квітчиного послушництва в Куряжі.

Важко сказати, що саме стало причиною цього кроку, тобто що саме приховується за словами «виниклі обставини». У всякому разі, це мало бути щось значно серйозніше, ніж та анекдотична історія про кінець Квітчиного послушництва, яку переказав Григорій Данилевський. Мовляв, одного разу Квітка повіз на парі волів у Харків продавати виготовлені в монастирі діжки. На вулицях Харкова була страшенна грязюка, тож на ринковій площі

віз застряг по самісінькі осі. Квітка нічого не міг удіяти. Хлопчаки, що збіглись подивитися на цю пригоду, пізнали його й почали гукати: «Квітка! Квітка!». Тоді послушник махнув на все рукою, кинув воза та й пішов собі на Основу. Можливо, тут не обійшлося й без стріли Амура. Недаром же свого часу Квітка написав епіграму на самого себе, де у формі подвійного акростиха подав ім'я якоїсь Паші:

Послушником я был, густа была брадА
Амур пощекотал… спасению шабаШ!
Штандарт любви блеснул, иду служить сюдА!
Ах! вечно ль буду я носить любови цеПь![14]

Сам Квітка вже восени 1808 р. писав Владимирову про своє послушництво таке: «Після розлуки з тобою, не тому, що життя набридло, а тому, що хотів насолодитись ним і задовольнити мою давнішню схильність, я кинувсь риссю й скоком до обителі преподобних. Проживши років з півтора спокійно, радо й *весело,* я вже стукав було у ворота самітницького життя, аж тут попи, баби, ченці, чорти та інша наволоч, а перш за все поважні обставини, змусили мене, знявши чернечу машкару та зголивши бороду, надягти на себе маску Адольфа, кинутись у великий світ, ба навіть волочитись; це було на весіллі сестер». Кажучи про «маску Адольфа», Квітка має на думці персонажа дуже популярної російської народної драми «Царь Максимилиан», яку, можливо, грали й на сцені основ'янського театру. У ній юний син Максиміліана Адольф (він описаний так: «молодий, років 18, тоненький, голос тихий; після перебування у в'язниці дуже слабкий і виснажений») не схотів підкоритися волі батька, зректися Христа й молитись поганським ідолам. Можливо, називаючи себе Адольфом, Квітка-Основ'яненко хоче сказати, що ця переміна в його житті йшла всупереч батьківській волі. Але що воно було насправді, залишається таємницею…

Квітчин біограф Григорій Данилевський писав, що враження від життя в Куряжі, на лоні розкішної природи, «у самотині та молитві, надовго закарбувались у душі Основ'яненка й повсякчас відлунювали в його найкращих творах. До них належить переважна більшість елегійних Основ'яненкових повістей, чиї добрі, свіжі, повні любові посполиті герої та героїні зігріті цією щирою простою набожністю; саме такими є його славетні повісті „Маруся“, „Божі діти“, „Сердешна Оксана“ й „Ганнуся“». Той-таки Данилевський стверджував, нібито в перші роки після свого повернення з Куряжа Квітка все ще нагадувавченця-самітника: ходив по Основі з церковними ключами, а на празники дзвонив

до обідні. Справа в тому, що вже невдовзі після повернення Квітки з Куряжа прихожани церкви Різдва св. Іоанна Предтечі, яку побудував батько нашого письменника, обрали його церковним старостою. Мабуть, ця посада була йому до душі, бо на ній він перебував чотири трирічні терміни поспіль. Він приходив на службу щонеділі та на кожен празник, співав на криласі. За цей час Квітка-Основ'яненко зібрав для своєї церкви ЗО 315 карбованців асигнаціями. Варто сказати, що його праця на користь храму не пройшла повз увагу церковного начальства. Ще 25 червня 1813 р. Христофор Сулима нагородив Квітку похвальною грамотою, а в 1821 р., за поданням єпископа Павла Саббатовського, він був нагороджений золотою медаллю – на ту пору доволі рідкісна відзнака. Зрештою, це був тільки один бік тодішнього Квітчиного життя. Тим часом наш письменник сприймав світ у всіх його барвах, начебто якусь яскраву театральну виставу, де варто було спробувати себе в різноманітних амплуа. «Театр переміняється…» – певно, щоразу приказував він, беручись за якусь іншу справу. Здавалося, його енергії вистачає на все, а фантазія не знає меж. Зокрема, уже через кілька місяців після того, як він повернувся з Курязького монастиря, 27 грудня 1806 р., дворянство Харківського повіту обрало його провіантським комісаром у «міліції». Так називалось народне ополчення, скликане в ході підготовки до війни 1806—1807 рр. між Четвертою коаліцією європейських держав (Велика Британія, Пруссія, Саксонія, Росія та Швеція), з одного боку, і наполеонівською Францією – з другого. «Ось тут-то я, – писав Квітка Владимирову 14 листопада 1808 р., – знову вийшов на театр і грав немаловажну роль – роль управителя канцелярії повітового начальника, а потім бригадного. Усе кланялось, усе рекомендувалось, усе поважало. Ось би де подивитись на мене! Мені ж це було нудно, я із задоволенням займавсь паперами, відмовився від нагород і просив викреслити мене з реєстру чиновників, котрі мали отримати медалі, тому що я служив не заради вітчизни, а через мою приязнь до брата, хотів хоч трохи розділити й полегшити його труди». Так чи так, але, починаючи з 1806 р., Квітка-Основ'яненко буде віддавати багато сил і часу дворянській службі. Тільки-но закінчилися міліційні клопоти, як настала пора дворянських виборів. «Я, – писав Квітка в цьому ж таки листі, – здавши міліційні справи, відпочивав, аж раптом скаче з міста гінець (і сповіщає), що я – *дворянський секретар!* Покректав, та не було ради – поїхав і знов узявся за перо». На цей час служба явно обтяжувала нашого письменника. Принаймні, щойно ставши секретарем та відправивши дворянську депутацію в Санкт-Петербург, він знайшов на своє місце підходящу заміну й

одразу ж звільнився зі служби. Приводом було те, що в основ'янському маєтку нікому порядкувати – батько нещодавно помер, а Андрій Федорович у складі депутації поїхав до «північної Пальміри». Якийсь час Квітка-Основ'яненко спокійно жив собі на Основі, «мішаючи нудьгу із задоволенням». І ось якраз на цю пору йому запропонували стати директором Харківського театру.

Як писав сам Квітка-Основ'яненко в нарисі «История театра в Харькове», харків'яни пробували створити громадський театр іще наприкінці XVIII ст., десь за часів відкриття Харківського намісництва (1780). Перша тутешня театральна трупа складалася з дванадцяти чоловік, а очолив її колишній танцівник Санкт-Петербурзького театру Іваницький. Ця трупа ставила не лише п'єси, але й балети (очевидно, каже Квітка, то були дивертисменти), в яких з великим успіхом танцювала якась місцева малярівна. Але трупа не мала постійного приміщення й невдовзі розпалася. Кілька разів харків'яни пробували знов організувати театр, та не було ані приміщення, ані акторів, здатних грати на належному рівні. Ситуація змінилася на краще, коли 1789 р. «правителем» Харківського намісництва став Федір Іванович Кишенський – чоловік надзвичайно активний, рішучий і діяльний (перед цим він був «наглядачем калмицького народу» і своїми «модернізаційними» заходами так «ощасливив» власних підопічних, що значна частина калмиків змушена була тікати світ за очі аж у пустелю Гобі). Саме бригадир Кишенський організував у Харкові бали, маскаради, а потім і театр, виділивши для цього з державної скарбниці сотню карбованців. Уже через місяць, у серпні 1791 р., під час Успенського ярмарку, у двоповерховій дерев'яній прибудові до генерал-губернаторського палацу, зведеній іще 1786 р., щоб імператриця Катерина II під час відвідин Харкова 11 червня 1787 р. могла зустрітися з місцевими дворянами й чиновниками, була зіграна перша вистава. Нею стала комедія в трьох діях Якова Княжніна «Неудачный примиритель, или Без обеду домой еду». Крім неї, на сцені Харківського театру йшли комедії того ж таки Княжніна «Хвастун» (наслідування комедії де Брюйє «L'important de cour») та «Сбитенщик», «Вздорщина» Олександра Сумарокова, «Недоросль» Дениса Фонвізіна, одноактна опера-буф Еджідіо Дулі «Два охотника и молочница» («Les deux chasseurs et la laitiere»), комічна опера-парад Андре Гретрі «Говорящая картина» («Le Tableau parlant») тощо. Спершу в театрі грали тільки аматори, здебільшого молоді місцеві чиновники, до того ж не було жодної жінки. «Боже мене збав бути актрисою! – переказував Квітка слова тих паній, яким пропонували грати на сцені. – У нужді буду заробляти шматок хліба, а на неславу не піду». Першою актрисою

стала дуже вродлива циганка Єлизавета Гаврилівна Москвичова, яку харків'яни називали просто Лізкою. Особливо вдало вона виступала в ролі Анюти в комічній опері Олександра Аблесимова «Мельник – колдун, обманщик и сват». Може, саме її перегодом згадає один з персонажів Квітчиної комедії «Приезжий из столицы», мовляв, головні дійові особи не повинні танцювати на сцені. «Виняток цей дозволений самому тільки мельникові, зважаючи на те, що він тут напівп'яний. А в нас протанцює Ліза, маленька шельмочка», під звуки пісні «Я цыганка молодая». У 1795 р. в історії Харківського театру розпочинається етап антрепризи – власником театру став колишній актор Санкт-Петербурзького імператорського театру Трохим Васильович Константинов. На ту пору, як писав Квітка, «трупа була невелика, усього шестеро акторів та три актриси, але вони були згармонійовані якнайкраще». Крім того, з'явилися пишні костюми, нові декорації, нові п'єси, наприклад, комедія Вольтера «Нанина, или Побежденное предрассуждение» («Nanine, ou le Pejuge vaincu»). Чи не найбільшим досягненням цієї трупи була трагедія «Беверлей», після якої, за словами Квітки, Константинов, який грав головну роль, «бував хворий днів зо три». Але вже в листопаді 1796 р., по смерті імператриці Катерини II, коли була оголошена десятимісячна державна жалоба, театр припинив своє існування. Після цього в Харкові виступали тільки гастролери. Свою діяльність Харківський театр відновив аж у 1808 р. Якраз тоді Квітка й отримав пропозицію стати одним з його директорів. «Дирекція знову влаштовуваного в Харкові театру, – писав він Владимирову, – зробила мені честь, запросивши в співчлени, але – не той час, не той дух». На заваді стали сімейні клопоти. «Сиджу собі, – продовжує Квітка, – зі своїми вдівцями та вдовами й горюю з ними, нікуди не їжджу, хіба що в театр, але не дивитись, а згадувати найприємніші минулі часи, коли ми *жили* в справжньому розумінні цього слова. Сусіди сміються, а мені сумно, та з тим і повертаюсь до своїх гірких співрозмовників». Хатні обставини були й справді вкрай несприятливі. У його сестри Парасковії дуже хворіла донька, чоловіка іншої сестри – Єлизавети – весь час перекидали по службі то в Грузію, то в Москву, то в Харків, то в Молдову, то в Санкт-Петербург, і родина ніяк не могла нагріти собі місце, у ще однієї сестри – Марії – щойно помер чоловік, той самий Григорій Зарудний, через якого Квітка передав колись преосвященному Христофору своє прохання про звільнення з Курязького монастиря. А крім того, старший брат Андрій, який перед цим поховав одне за одним четверо дітей, щойно повернувшись із Санкт-Петербурга, втратив і дружину Парасковію Миколаївну. Життя поверталося до нашого

письменника своїм непривітним боком. Йому обридло все, навіть жінки, за якими в цей час Квітка, судячи з усього, неабияк упадав. «Життя обридло, – писав він, – і я ні в чому не знаходжу задоволення, навіть і з жінками. Навіть і з жінками? Так. І з ними я розпрощався». А далі Квітка цитує початок свого грайливого «Воззвания к женщинам», яке буде надруковане значно пізніше, у січневому числі «Харьковского Демокрита» за 1816 р.: «Волосы седеют, / Зубы уж падут, / Душеньки, прощайте, / Не могу любить. / Обожал я Машу, / Кате строил кур, / Чуть не застрелился, / Надю как узнал…».[15]

Словом, у 1808 р. Харківський театр так і не зміг скористатися організаторським талантом Квітки-Основ'яненка. Але він сяк-так існував. Спершу тут виступала одна невеличка трупа, невдовзі їй на зміну з'явилася друга. Це були захожі актори, здебільшого поляки, та місцеві чиновники-аматори. Спектаклі грали в тимчасовому «балагані» на Миколаївському майдані (тепер – майдан Конституції), а потім у зведеній тут-таки спеціальній дерев'яній споруді, яка отримала назву «театр Шредера». Вигляд у цього театру був не надто імпозантний. Михайло Щепкін казав про своє перше враження від «театру Шредера»: «Я думав, що в такому місті, як Харків, театр буде красивою спорудою, а замість цього побачив якийсь дерев'яний балаган». І все ж таки цей театр, як писав Квітка-Основ'яненко, мав чималу сцену, 32 ложі на верхньому та нижньому ярусах, партер, амфітеатр, галерею, а харків'яни охоче його відвідували. Щоправда, ані репертуар, ані виконавська майстерність не вражали. Ставили, зокрема, «Гамлета» в саморобному перекладі та ще якісь, як каже Квітка, «жахіття» на взір «Испытание огнем, а также через воду», «Страшная черная маска», «Ариадна одна, оставленная на острове Наксосе» тощо. На цей час майбутній письменник уже залишив милу серцю тиху Основу й услід за братом перебрався до гамірливого Харкова. «Переїзд Андрія Федоровича в місто на проживання, – писав він Владимирову 27 лютого 1809 р., – а з ним і мій, гамірне, легковажне й дурноверхе життя не давало змоги подумати про що-небудь як слід. Завжди у великих клопотах, а під вечір, згадуючи, бачиш, що нічого не робив, окрім порожньої балаканини, здебільшого лихослів'я; а між тим дивуєшся, що інші кричать: „Ах! Як весело!“. За цим *невинним* заняттям пройшли М'ясниці. Слава Богу, що я маю відмовку щодо посту й відійшов на свою колишню милу Основу». Тим часом Андрій Федорович знову задумав одружуватись, і Григорій з неабиякою тривогою слідкував за тим, хто стане обраницею брата – від цього залежала і його власна доля. Могло статися так, що йому знов довелося б вирушати в монастир. «Я

думаю, – писав він Владимирову в цьому ж таки листі, – що з більшою байдужістю дивився б на своє одруження, ніж на братове. Бо мені вже ЗО, і я маю намір і інші 30 провести з рідними. Від його щастя залежить мій спокій і також – щастя. У разі невдачі або вийде щось проти сподіваного – я знов з бородою, хоч і з іншої причини. Вибач, що говорю про це так багато; це мене дуже непокоїть і змушує багато думати про своє майбутнє життя, чого я ніколи не робив при покійниці». На цей раз обраницею брата стане юна генеральська донька Єлизавета Миколаївна Бердяева. З нею у Квітки-Основ'яненка будуть добрі стосунки. Але побоювання з приводу того, що братова може неабияк уплинути на його долю, таки не були безпідставними. Єлизавета Миколаївна помре 5 січня 1842 р., а рівно через рік, у січні 1843-го, Андрій Федорович обвінчається зі своєю коханкою-кріпачкою. І ось ця жінка отруїть останні місяці життя нашого письменника, спричинивши і його болісний розрив із братом, і матеріальні нестатки, і бажання покинути геть Основу, ба навіть зректися прибраного імені Основ'яненко, бо Основа стане для нього просто нестерпною. Та все це буде через багато-багато літ. А поки що, наприкінці листа до Владимирова, Квітка знов повертається до розмови про свій улюблений театр. «Театрик у нас, – каже він з іронією, – досить порядний; актори погані, актриси ще гірші; директор (Шредер) працює; публика ремствує, чому не грають так, як у придворному (театрі), і не хоче підтримати. Я дуже задоволений із себе, що відмовився від честі бути директором, і тепер спокійний».

Такий стан справ тривав у Харківському театрі аж до 1812 р., коли Квітка нарешті-таки став його директором. На початку цього року він якось наче похапцем пише Владимирову невеличкого листа, сама стилістика якого виказує заклопотаність автора: «Скажу тобі коротенько, як я поживаю. Маю честь бути директором театру за загальним і одностайним вибором. Клопоту повна голова, скрізь і в усьому сам-один. Живу постійно в місті й не маю жодної вільної хвилини». А вже 4 березня цього ж таки року Квітка писав своєму приятелеві: «Цілком зайнятий театром і зробив його трохи кращим, ніж він був досі. Біда моя: не маю гарних акторів». Через кілька місяців почнеться війна з Наполеоном і театр на якийсь час припинить своє існування. Після відновлення роботи театру Квітка знов обіймає посаду його директора, але на цей раз ненадовго. Принаймні в лютому 1813 р. він писав Владимиреву: «Минулого літа я багато займався театром; потім мені набридло, і я його покинув». Справа в тому, що цього року в Харкові почала виступати трупа антрепренера й актора, поляка з роду Осипа Івановича Калиновського (образ

цього «трагічного актора, оперного співака й першого коміка» змалював зі слів Михайла Щепкіна відомий російський письменник граф Володимир Сологуб в оповіданні «Собачка»). Мабуть, стосунки з ним у Квітки не склалися. У всякому разі, Квітка говорив про Калиновського як про «поганого актора й власника собі на умі». Та й загалом, трупа не вражала. Крістоф-Дітріх фон Роммель згадував, що на цю пору чи не головною окрасою Харківського театру «були цигани-танцюристи, які, з гітарами в руках, тупочучи та плескаючи в долоні, під дикі звуки мелодій, мов той вихор, літали по сцені». Справа дійсно змінилась на краще десь у 1814 р., коли антрепренером театру став німець за походженням Іван Федорович Штейн. Хоч і тут не все відразу пішло на лад, а найбільшим успіхом у публіки користувалися ті ж таки циганські танці, наприклад, у балеті «Выстреленный вертопрах, или Цыгане в своих шатрах». Так чи так, саме Штейн у 1816 р. побудував нове приміщення театру на теперішньому Театральному майдані, неподалік Німецької (зараз – Пушкінської) вулиці. У трупі Штейна були такі талановиті актори, як Михайло Щепкін, Карпо Соленик, Іван Дрейсіг, Любов Млотковська, Микола Рибаков, Іван Уваров та інші. Проте саме Квітка першим розгледів комічний талант Щепкіна, який на початку своєї кар'єри грав здебільшого ролі принців та графів у трагедіях. Одного разу Квітка підійшов до актора за кулісами. «Ех, брате Щепкін! – сказав він. – Грай у комедіях, бо з тво'іх фіжм та міністерства весь часвизирають мольєрівські жокріси[16]!». У примадонну театру, красуню і світську левицю Тетяну Гнатівну Пряженківську, яка не тільки блискуче виконувала драматичні ролі, але також чудово співала й танцювала, Квітка був палко закоханий, і тільки неприхильне ставлення матері до його пасії стало на шляху одруження із цією талановитою акторкою. До речі, коли на початку 1818 р. провідні актори Харківського театру, зокрема й Пряженківська, переїхали до Полтави, в акторку так само палко закохається Іван Петрович Котляревський, чия славетна «Наталка Полтавка» буде вперше зіграна в Харкові завдяки винахідливості Квітки-Основ'яненка 21 січня 1821 р. До цього п'єса йшла на сцені без дозволу цензури в Полтаві за особистим розпорядженням князя Миколи Григоровича Рєпніна-Волконського. Михайло Щепкін дуже хотів дати «Наталку Полтавку» на свій бенефіс, і Квітка порадив йому таке: «Призначте яку-небудь старовинну п'єсу, а перед самісіньким бенефісом скажіть, що захворів хтось із акторів, і попросіть офіційно дати, з огляду на поспіх, „Наталку Полтавку“, п'єсу, вже дозволену в Полтаві». Саме завдяки цим хитрощам п'єса й була зіграна. Роль Наталки чудово виконала Тетяна Пряженківська.

Пізніше вона буде грати й у Квітчиних драмах. Так, уже на початку 1830-х рр. вона з успіхом виконувала на сцені Харківського театру роль Степаниди в комедії «Шельменко – волостной писарь». Але це буде значно пізніше…

Звісно, у 1813 р. Квітка не залишав свого улюбленого театру остаточно, як писав про це Владимирову. Уже наступного року харківський генерал-губернатор знову пропонує йому стати директором театру на час Покровського ярмарку. І Квітка приймає цю пропозицію, хоч одразу ж робить застереження, мовляв, залишаю за собою право «в разі непокори з боку акторів та явного безладу між ними скласти із себе директорство…». Але, починаючи з 1812 р., увагу нашого письменника привертає й чимало інших справ. Зокрема, він стає ініціатором створення та одним з керівників харківського «Товариства добродійності», яке займалося перш за все жіночою освітою. Члени цього товариства вносили по 25 карбованців асигнаціями на рік. У відкриті товариством класи, які спершу вів на громадських засадах гімназійний учитель, набирали бідних харківських дівчат з мийок або й просто з вулиці. Незабаром до товариства стали надходити прохання й від незаможних дворян, щоб воно взяло на навчання та виховання іхніх дітей. Так почалась історія Харківського інституту шляхетних панночок, який від початку мав назву «Харківський інститут шляхетних панночок Товариства добродійності». Ініціатива створення цього навчального закладу належала Квітці-Основ'яненкові. Більше того, наш письменник пожертвував на цю справу «майже весь свій статок». Акт про відкриття інституту було підписано 27 липня 1812 р. На той час ішла кривава війна – війська імператора Наполеона стрімко рухались у глиб території Російської імперії. Обов'язок відкрити інститут був покладений на Квітку. І він успішно відкрив його 10 вересня 1812 р., коли Наполеон уже підступав до Москви. Якийсь час Квітка керував справами цього закладу, де навчалось і виховувалося два десятки доньок найменш забезпечених дворян Харківської губернії (по дві від кожного повіту). Дівчата вивчали тут різні науки (зокрема, історію, фізику, геометрію), мистецтва (найперше музику), вчилися шити, готувати тощо. Це давало їм змогу перегодом заробляти на життя, або навчаючи дітей заможних дворян, або власною працею. Щоправда, попри всі зусилля Квітки-Основ'яненка та його сподвижників, у 1816 р. інститут опинився в такій фінансовій скруті, що йому загрожувало закриття. І тоді саме Квітка домігся, щоб уже наступного року інститут перейшов до Відомства закладів імператриці Марії (це Відомство з'явилося в 1797 р., коли Виховні будинки Москви й Санкт-Петербурга взяла під опіку дружина

імператора Павла І Марія Федорівна). Коли інститут став казенним закладом, Квітку в січні 1818 р. було обрано членом інститутської ради. На цій посаді він працюватиме до травня 1821 р., займаючись дуже різними питаннями, включно із суто матеріальним забезпеченням. Наприклад, 12 липня 1818 р. Квітка звертався до слобідсько-українського цивільного губернатора з проханням «наказати харківській міській та земській поліції, щоб вона оголосила мешканцям міста й повіту: чи не бажав би хто з них постачити для інституту хліба й круп різних сортів, яловичини, риби, олії, дров та свічок». Словом, Квітчине «дитятко» успішно росло. Під кінець життя письменника тут буде навчатися вже близько сотні юних панянок із Харківської, Воронезької, Катеринославської, Курської та Орловської губерній. Це давало Квітці неабияку втіху, та водночас множило й клопоти. Згадуючи часи заснування закладу, Квітка в листі до Петра Плетньова від 26 квітня 1839 р. писав: «Я влаштовував інститут, сама думка про який була новою для цього краю, боровся з гадками, забобонами, поняттями, довів справу до кінця… і в нагороду побачив заздрість, яка діяла супроти мене з усією запеклістю». З другого боку, була й гаряча підтримка. Згадаймо хоч би те, що Петро Гулак-Артемовський 17 вересня 1817 р. адресував свій перший вірш українською мовою «Справжня добрість» Квітці-Основ'яненкові саме як одному з керівників «Товариства добродійності». У цьому посланні поет уславлює філантропічні ініціативи Квітки, закликаючи і його, і всю харківську громаду йти шляхом «справжньої добрості» без огляду на жодні перепони, бо все у світі відбувається з Божої волі. Зрештою, каже поет, «справжню добрість» люди споконвіку гнали від себе: «По сім-то, братику, і Добрість пізнають: / Клеймо їй – канчуки, імення їй – терпіння. / Хто їх не скоштував, не буде мать спасіння, / Того нехай поміж святими не кладуть!». Гулак-Артемовський змальовує Квітку носієм «справжньої добрості», її захисником і ревним проповідником, який, надихаючи своїх друзів на добрі справи, із захватом переказує знаменитий фінал платонівського діалогу «Федон»: «Дивіться, хлопці, лиш, – казав ти нам, – глядіть, / Як Добрість на світі живе і умирає, / Як, не злякавшися, кайдани надіває! / З якою радощою держить у руці мишак / І кухличок коли б, скривившись, випиває, / До Бога рученьки невинні простягає! / Отак-то, братики, умер Сократ, отак! / Чого ви, дурники? – сказав він веселенько / Своїм заплаканим в хурдизі школярам. – / Чого голосите? чкурніть лиш ви швиденько / Та дайте півня ви скулаповим попам! / Отак-то, братця, й ви, – казав ти, – хліб ви їжте, / А правду, хоч яким панам вельможним, ріжте!».

Крім свого улюбленого інституту, Квітка-Основ'яненко, починаючи з 1816 р., активно займається журналістикою. Слід сказати, що в 1816р. на всю величезну Російську імперію було тільки сім провінційних часописів і два з них – «Украинский вестник» та «Харьковский Демокрит» – виходили в слобожанській столиці за безпосередньої участі Квітки. Уже значно пізніше, 19 квітня 1841 р., він писав до драматурга, театрального критика й видавця Федора Олексійовича Коні: «Журнальна справа мені знайома. У 816-му році (чи ви вже народились тоді?) я тут, у пустелі, зорганізував журнал („Украинский вестник“), запроваджував поняття про видання, друк, читання журналу, то знаю, яким солоним є кожен рядок». «Украинский вестник», чи, як охрестив його Гулак-Артемовський, «Український гінець» (згадаймо його послання до Квітки-Основ'яненка під назвою «Писулька до того, котрий що Божого місяця „Українського гінця“ по всіх усюдах розсилає») – це справді перший в Україні літературно-художній, науковий та громадсько-політичний журнал. Він виходив упродовж 1816—1819 рр. при Харківському університеті накладом 350—500 примірників. Судячи з усього, ініціатором заснування цього щомісячника був професор російської словесності Іван Євсейович Срезневський – відомий оратор, поет, автор численних од, гімнів, пісень, байок, епіграм тощо, перекладач Біблії, Гомера, Феокріта, Овідія, Горація, Вергілія, Авзонія, Марка-Антуана де Мюре, Буало. А редакторами-видавцями «Украинского вестника», крім Квітки-Основ'яненка, стали учні Срезневського – Євграф Філомафітський (прозаїк, поет, перекладач Горація, Фенелона, Шатобріана, майбутній професор Харківського університету) та Розумник Гонорський (вихованець Харківського університету, ад'юнкт «російської словесності», блискучий літератор, перекладач Вергілія, Горація, Катулла, Овідія, Проперція, Тібулла, автор численних перекладів з італійської, німецької, французької мов, теоретичних праць «Кое-что о нашей художественной прозе и русской словесности вообще», «О подражательной гармонии слова», член Вільного товариства любителів російської словесності в Санкт-Петербурзі). Власне кажучи, Квітка був не лише одним з редакторів-видавців щомісячника, але й вів його місцевий відділ – «Харьковские записки», де подавалися матеріали з української старовини, які «могли б якщо й не назавжди, то принаймні на тривалий час залишитися невідомими».

Саме в «Украинском вестнике» Квітка-Основ'яненко розпочав свою літературну кар'єру. Перегодом у листі до видавців «Русского вестника» він напише: «Моє справжнє ім'я з'явилось у пресі не коли, як у 1816 році. Я разом з двома іншими людьми

був видавцем „Украинского вестника“, що виходив у Харкові, і в ньому подавав статті під справжнім моїм ім'ям, а деякі – під прибраним…». Квітка не забуває зазначити, що вже на свої перші публікації мав «прихильні відгуки» таких знаних літераторів, як видавець найбільш впливового тогочасного російського журналу «Сын отечества» Микола Іванович Греч та видавець «Вестника Европы» Михайло Трохимович Каченовський. Очевидно, Квітка говорить тут передовсім про шість своїх «Писем к издателю», надрукованих в «Украинском вестнике» за 1816—1817 рр. під прибраним ім'ям Фалалея Повинухіна. Уже сам цей псевдонім недвозначно вказує на те, що письменник нав'язується у своїх листах до традицій російської сатири катерининської доби, точніше кажучи, до знаменитих «Писем родных к Фалалею», надрукованих 1772 р. в сатиричному журналі Миколи Івановича Новикова «Живописец». Автором цих листів, у яких гостро й дотепно висміяно безпросвітну темряву старосвітського провінційного дворянства, вважають Дениса Івановича Фонвізіна. Саме ім'я Фалалея стало відтоді прозивним. Воно зринає, наприклад, у відомому романі Василя Наріжного «Бурсак». Отож, образ недолугого провінційного поміщика дозволяє Квітці сатирично змалювати чимало явищ дворянського життя, починаючи від химерних сімейних стосунків (безвольний чоловік під каблуком жінки-деспота) та сліпої «галломанії» у справі виховання молоді (образ «французика з Бордо» Ле Конта, запрошеного Повинухіними для виховання Дуняші) до нелюдського поводження панів з кріпаками, яких вони й за людей не вважають. Провину за своє невміння вести господарство пани легко перекладають на кріпаків та ще й жаліються, мовляв, «треба нелюдського ума та сил, щоб переробити наших дурних мужиків на щось порядне». При тому, як вони вважають, є тільки два способи такої «переробки»: кулак і різки. Спостерігаючи за тим, як Ле Конт знущається над слугами, Фалалей каже: «можна вмерти зі сміху, як він їх муштрує; трохи не так зачинив чи відчинив двері – ось тобі й ляпас, а то й на конюшню». Тут Квітка виразно перегукується з Фонвізіним, який вкладає в уста батька Фалалея такі слова. Мовляв, що не роби, а з мужика нема діла: «Я, здається, таки й ґав не ловлю, та що ти будеш діяти? П'ять днів ходять вони на мою роботу, та чи багато за ті п'ять днів зроблять? Лупцюю їх нещадно, а прибутку так-таки й нема… їй-богу, Фалалеюшко, не знаю, що з ними робити». Дуже колоритним є тут і образ тещі Фалалея – поміщиці Вопіюхіної, яка безугавно читає Псалтир, перемежовуючи слова Святого Письма з хазяйськими розпорядженнями, з яких неважко зрозуміти, що ця святенниця годна шмагати різками кріпаків, незаконно

привласнювати чуже майно, давати хабарі й робити інші «боговгодні» справи. Словом, «Письма к издателю», якщо вірити Григорію Данилевському, викликали в харківської публіки справжній фурор.

Крім того, Квітка-Основ'яненко співробітничав з першим в Україні сатирично-гумористичним журналом «Харьковский Демокрит», що його із січня по червень 1816 р. (вийшло всього шість чисел) видавав вихованець Харківського університету, один з найбагатших місцевих поміщиків, автор написаної в дусі Котляревського бурлескної поеми «Основание Харькова», окремі мовні партії якої подані українською мовою, Василь Маслович. На сторінках «Харьковского Демокрита» Квітка оприлюднив жменьку своїх грайливих віршів: «Воззвание к женщинам», «Каламбур», «Двойные акростихи» тощо.

А наприкінці цього ж таки 1816 р., 10 грудня, Квітка-Основ'яненко був обраний харківським повітовим предводителем дворянства. Уже 1 січня 1817 р., як сказано у Квітчиному «Формулярному списку», він приступив до виконання обов'язків предводителя дворянства Харківського повіту на триріччя, з 1817-го по 1820 р. На цю посаду він буде обиратися чотири рази поспіль, прослуживши на ній аж до травня 1828 р. Обрання предводителем дворянства було справді етапною подією у Квітчиному житті. До своєї служби письменник ставився дуже відповідально. Недаром наприкінці терміну дворянство висловило Квітці «урочисту вдячність у вигляді форменого акту», написаного, як каже Данилевський, «зі щонайбільшою ґречністю». Крім того, за свою взірцеву службу Квітка в 1825 р. стане кавалером ордена св. Анни 2-го ступеня, а в 1826 р. отримає орден св. Володимира 4-го ступеня. У цей-таки час йому було надано й чин колезького асесора, що відповідав армійському чину майора. Відтепер до Квітки зверталися «ваше високоблагородіє». Спершу дворянська служба забирала майже весь час нашого письменника. Відтак у відкритому листі, надрукованому в січневому числі «Украинского вестника» за 1817 р., Квітка складає із себе обов'язки редактора журналу. «Шановні співробітники! – каже Квітка. – Я отримав на виборах посаду предводителя дворянства, тому відмовляюсь від участі в журналі». Він наголошує, що метою його життя й надалі буде «громадське добро». Зрештою, каже письменник, «ця річ майже ніколи не поціновується залежно від кола діяльності, отримуючи ціну лиш з огляду на наміри, на сили та на ревність кожного, хто приносить те, що має, на алтар громадського добра…». Словом, змінюючи «коло діяльності», Квітка не змінює своєї мети – бути корисним громаді та своєму краю.

А ще Квітка бере участь у літературних вечорах, які на той час входили в моду. Спершу вони відбувались у будинку дружини губернського прокурора Любовникової, а потім у Розумника Гонорського. На них Квітка з успіхом грав на флейті, виконував на фортеп'яно написані ним-таки п'єси, а також розповідав українські анекдоти. У цей-таки час у місті з'являється і перший танцювальний клуб, що його утримував колишній учитель фехтування Харківського університету Ле Дюк – один з наполеонівських гвардійців 1812 р. Тут публіка, передовсім студенти університету, до знемоги танцювала екосези, полонези, a la grecque[17] тощо. Спершу Квітка бував у клубі як звичайний гість, потім став одним із його членів-розпорядників і, нарешті, – директором. І це далеко не все, чим він займався: наш письменник бере активну участь у роботі університетської друкарні, у заснуванні Харківського кадетського корпусу, переведеного згодом до Полтави, стає діяльним членом «Товариства наук» при університеті… Квітка буде залишатися дуже діяльною натурою до кінця життя. Уже коли письменника не стало, до Харкова надійшов диплом, який засвідчував, що Квітка став членом Копенгагенського королівського товариства північних антикваріїв (Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab)… Крім того, була любов. Хоч Квітка, кажуть, не надто впевнено почувався в жіночому товаристві, закохувався він не раз і не два. Наприклад, у 1817 р. він був палко закоханий у Наталю Гаврилівну Раєвську. Саме ім'я коханої – Наталка – на ту пору справляло на нього просто магічний вплив. Про це свідчить хоч би така курйозна історія. Якось у Липцях, тих самих, що їх Квітка-Основ'яненко чудово змалював у своєму «Салдацькому патреті», позивались за город селянин і селянка. Селянин і каже: «Ні вже, Наталко, воля твоя, а ти не права, що заволоділа моїм городом!..» І досить було присутньому тут Квітці почути ім'я Наталка, як він одразу ж розсудив справу на користь селянки.

Про цю дивовижну барвистість Квітчиного життя Григорій Данилевський у своїй «Украинской старине» писав таке: «Незрячий і хворобливий у дитинстві, він замолоду раз у раз міняв мундир військовика на перо канцеляриста, а перо канцеляриста на мундир військовика;…чернець, відлюдник за найкращих, свіжих років життя; діяльний член Товариства добродійності й директор мандрівної акторської трупи; засновник інституту для панянок і видавець першого українського часопису; директор танцювального клубу й автор дотепних гумористичних листів…, а заразом автор строгих звітів про улюблений інститут, солоденьких і нікчемних віршів, де оспівані Маші, Лізи, Наді й Каті, зрештою, музикант і предводитель дворянства – яке

розмаїття та яка несхожість пережитого!». «Несхожість пережитого», певно, мав на думці й засновник Харківського університету Василь Назарович Каразін, коли адресував Квітці свою досить ущипливу епіграму: «Был монахом, был актером, / Был поэтом, был танцором!».[18]

Так чи так, але на театрі життя Квітка й справді пробує дуже різні ролі. Та з бігом часу, мабуть, найголовнішою роллю Квітки-Основ'яненка стає «роль» письменника. Звісно, Квітка, як признавався в листі до Петра Плетньова від 15 березня 1839 р., «потрапив у писаки» «мимовільно, негадано, ненароком». Зрештою, і сам статус літератора на ту пору не був надто високий. Про це красномовно свідчить один епізод, що стався 1840 р., коли Квітку обрали головою Харківської палати кримінального суду. Вітаючи брата із цією важливою подією в його житті, Андрій Федорович, який був тоді губернським предводителем дворянства, просив його не писати більше нічого ні по-українському, ні по-російському, бо це, мовляв, аж ніяк не личить людині, котра обіймає таке високе суспільне становище. Присутні дворяни палко підтримали свого предводителя. Вони, мабуть, нехотя змінили свій присуд тільки тоді, коли Квітка показав їм листа від Василя Андрійовича Жуковського, в якому той сповіщав, як розчулилась государыня імператриця, слухаючи «Божих дітей», та як плакали при цьому великі княжни. Слід підкреслити, що Андрій Федорович Квітка аж ніяк не був чоловіком, байдужим до літератури. Він завжди читав твори свого молодшого брата й не раз давав йому слушні поради. Наприклад, саме його думка щодо повісті «Панна сотниковна» дозволила Квітці-Основ'яненкові обстоювати власну позицію в суперечці зі своїми критиками. У листі до Петра Плетньова від 9 березня 1840 р. він писав: «За неї була в мене неабияка суперечка з нашими поціновувачами. Вимагали змінити дію, характери, але я… довів, що інакше не можна й не повинно бути. Мій брат…, читаючи, плакав і сам підтвердив, що це справжня подія, як вона є». Андрій Федорович високо цінував і поезію Шевченка. Особливо припав йому до душі «Перебендя». І все ж таки він ставився до літератури як до іграшки. Тим часом для його молодшого брата література стала «паралельним світом», ледь не важливішим за світ реальний. Судячи з усього, це сталося тоді, коли в його життя ввійшла класна дама Харківського інституту шляхетних панночок Анна Григорівна Вульф.

Ця жінка була значно молодша за Квітку – вона народилася 17 травня 1800 р. Освіту та виховання здобула в Санкт-Петербурзі, в Інституті св. Катерини для шляхетних панночок. У Квітчиній драмі «Приезжий из столицы» вихованка

Катеринінського інституту Анна Петрівна із захватом каже про свою alma mater: «…Яке училище! Добродатне, упорядковане, воно дає більше, ніж життя: воно дає прекрасне виховання! Ах! скільки бідних дівчат, схожих на мене, без цього добродатного училища були б дуже нещасні!». Не підлягає сумніву, що ці рядки навіяні розповідями Анни Григорівни, бо й для неї самої за часів юності Катеринінський інститут був цілим усесвітом.

У лютому 1839 р. вона, згадуючи літа навчання в інституті, писала Плетньову: «…Я, безтурботна, весела, думала, що весь світ замикається в інститутських стінах і що бути пепіньєркою – це таке щастя, з яким ніщо не може зрівнятись, а стати класною дамою… означає вже навік влаштувати свою долю». У 1818 р. її мрія, здавалось, нарешті-таки збулася – їй дали чин класної дами. Але натомість Анна Григорівна мала покинути свій обожнюваний інститут. З волі імператриці Марії Федорівни юна пепіньєрка отримала призначення на посаду класної дами Харківського інституту шляхетних панночок. Вона була в розпачі. «Ще й досі ясно пам'ятаю, – писала Анна Григорівна через багато літ Плетньову, – як вразила мене ця звістка; і коли я вже побачила, що це неминуче, що я повинна розстатися з інститутом і з моїми милими подругами, я думала, що помру з відчаю!». Та справу було вирішено, і Анна Григорівна вирушила до далекого Харкова – ані Санкт-Петербурга, ані Катеринінського інституту, ані своїх любих подружок вона вже більше ніколи не побачить. Зате невдовзі після свого приїзду на місце роботи юна пепіньєрка зустріне сорокарічного Григорія Федоровича Квітку. Це була посмішка долі, бо вони полюблять одне одного зразу ж. Почнеться справжній – бурхливий і пристрасний – роман. І попри те, що рідня Григорія Федоровича була не в захваті від його обраниці, він вирішив одружитися з Анною Григорівною. 11 вересня 1820 р. Квітка прохає в імператриці Марії Федорівни відповідного дозволу, а вже 27 вересня «виконувач справ» при государині імператриці Григорій Іванович Вілламов напише Квітці з Гатчини: «Я мав щастя доповідати государині імператриці про подане всепідданче прохання від 11 – го цього місяця щодо вашого бажання взяти шлюб з класною дамою панною Вульф; і її імператорська високість зводила виявити на те щонайвищу згоду разом із найласкавішим побажанням вам благословення Всевишнього на цей союз та всілякого щастя». Наступного року Григорій Федорович та Анна Григорівна одружаться. Кращого вибору ані він, ані вона зробити не могли.

З того часу Анна Григорівна стала справжнім янголом-охоронцем Квітки-Основ'яненка. їй першій письменник читав свої твори й дуже уважно дослухався до її порад (у листах до санкт-

петербурзьких та московських видавців Квітка з любов'ю називає дружину хатнім «цензором»). її ім'ям письменник називав най симпатичніших героїнь (згадаймо «Приезжего из столицы», «Дворянские выборы» або «Ганнусю»), їй-таки він присвятив і свою найславетнішу повість «Маруся». Як згадував Валер'ян Андрійович Квітка, Анна Григорівна була «розумна, освічена, але некрасива, вихована згідно з правилами суворої моральності, цілковита пуританка, характеру твердого й замкнутого». Вона пильно стежила за новинками літератури, читаючи журнали «Северная пчела», «Библиотека для чтения», «Сын отечества», «Отечественные записки», «Литературная газета», «Обзор иностранный», «Современник». її цікавила й французька література, про яку вона дізнавалася найперше з видання «Journal general de la litterature de France»[19]. Не була їй чужою навіть європейська політика, в перипетіях якої вона з особливим співчуттям ставилася до династії Бурбонів. Принаймні її не раз можна було застати за читанням легітимістського журналу «La mode»[20]. Не бувши українкою з роду, вона, як писав Микола Костомаров у своїй «Автобіографії», ставилася до всього українського з великою любов'ю. Недаром Євген Гребінка в листі до Квітки від 13 січня 1939 р. прямо називав її «патріоткою» («Кланяйтесь Вашій дружині-патріотці…»). Після того як у 1828 р. не стало Квітчиної матері, Анна Григорівна залишилась чи не однією-єдиною близькою йому людиною. Квітка ніжно любив її до останнього подиху. Це була та сама «щира любов», про яку він розмірковував на початку своєї однойменної повісті, нав'язуючись до Платонового міфу про андрогіна. 1 лютого 1841 р. він писав до Петра Плетньова: «Я та Анна Григорівна – одна людина, що однаково почуває, однаково мислить, однаково діє, тому те, що буду казати про себе, рівною мірою стосується також її…». Він і помре на руках своєї Анни Григорівни. Та й вона, як згадував Костомаров, «палко кохала свого чоловіка, пишалася його літературною славою й ледь не збожеволіла по його смерті». З Квіткою вона була по-справжньому щаслива. 1 лютого 1839 р. Анна Григорівна писала Плетньову: «Ви справедливо кажете, що я щаслива, адже яке добро у світі може зрівнятися з тим безцінним скарбом, який я маю в моєму чоловікові-другові!». Ця жінка не шукала щастя в земних скарбах, та Квітка й не міг їх дати. І в перші роки після одруження, і перегодом їм постійно не вистачало коштів на прожиття, адже з батьківських статків Григорій Федорович узяв собі лиш незначну частку. 1 травня 1829 р. брати Квітки продали чиновнику 7-го класу Матвію Андрійовичу Байкову маєток у селі Гуляй – поле Зміївського повіту (50 душ кріпаків, 372 десятини землі, 112 десятин лісу й

саду, селітрові бурти, вітряк і заїзд). Усе це коштувало 40.000 карбованців асигнаціями. Байков мав заплатити Григорію Квітці 1.000 карбованців під час підписання угоди, 10.000 – до вересня цього ж таки року, інші 10.000 – до 1 липня 1830 р., а решту 20.000 – у спеціально встановлені строки. Відтоді це було ледь не єдине джерело прибутків Квітки-Основ'яненка.

Саме під впливом Анни Григорівни Квітка-Основ'яненко дуже пізно, майже в самісінький полудень віку, і став письменником. У листі до Петра Плетньова від 26 квітня 1939 р. він признавався: я став писати під впливом «посланої мені Богом Анни Григорівни». Те саме стверджував і найкращий Квітчин біограф Григорій Данилевський: «Колишня замріяна, лагідна, ніжна інститутка першою збудила в ньому бажання стати цілком „літературною особистістю“». Воно й не дивно, адже Анна Григорівна, як казав той-таки Данилевський, дивилася на Квітчину «літературну долю, як на свою власну, а на його твори – як на щось надприродне».

Спершу була драма. Упродовж 1827—1830 рр. Квітка-Основ'яненко пише одразу шість комедій: «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе», «Дворянские выборы», «Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор исправника», «Турецкая шаль, или Так водится», «Шельменко – волостной писарь», «Ясновидящая». У них він змальовує перш за все темні боки життя дворянства – провідної верстви тодішньої Російської імперії. Кожна з цих драм – свого роду відповідь на запитання Фалалея Повинухіна: «Чи добре ми живемо? І чи так ми повинні жити в нашому стані?». Іншими словами, це була спроба, як писав сам Квітка в листі до Михайла Погодіна від 2 липня 1832 р., «возопить пред правительством» про те, що провідний стан імперії далеко не в усьому взірцевий.

Квітчиною пробою сил у ділянці драматургії стала «оригінальна комедія в п'яти діях» під назвою «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе». Як зазначено на заголовному аркуші першої її публікації, вона була написана в 1827 р. Цензурний дозвіл на її друк дав 18 жовтня 1828 р. Сергій Тимофійович Аксаков – на ту пору голова Московського цензурного комітету. Щоправда, тоді ця «комедія помилок» так і не була надрукована. Сюжет п'єси такий. До повітового міста, судячи з усього, слобідського, прибуває із Санкт-Петербурга титулярний радник (чиновників цього рангу презирливо іменували «штулярами» чи «титуляшками») Владислав Трохимович Пустолобов, який видає себе за поважного ревізора, а місцеве начальство на чолі з городничим Хомою Хомичем Трусилкіним, за збігом обставин, саме так його й сприймає. Доки справа не з'ясувалась і спритний пройдисвіт не опинився під

арештом, місцеві чиновники запобігливо виконують усі забаганки Пустолобова, він встигає отримати від городничого чималу суму грошей та ще й ледь не одружується з його племінницею, котра, як він довідався, є дуже багатою нареченою. Анекдотичний сюжет про дурисвіта, сприйнятого за поважну особу, дозволяє драматургові порушити цілу низку питань: гарного та поганого виховання, хабарництва, «галломанії», побуту повітового панства, яке щосили пнеться за столичними манерами й модами, а головне – подати в сатиричному ключі, сказати б, показушність «владної вертикалі», де кожен менший начальник будь-що прагне засвідчити перед більшим картину всеосяжного «благоденствія», створити ширму, котра приховує справжній безлад, – один із «вічних» сюжетів українського життя від давнини до сьогодні. Чого варті бодай «велемудрі» розпорядження городничого, які він дає приставу: «Оскільки в нас нема тротуарів, то на нижній вулиці треба зняти паркани, ревізор туди не поїде, а дошки покласти скрізь на вищій вулиці, прибивши їх сяк-так кілочками. Замість ліхтарних стовпів знайди що-небудь, примудрись; та з лицьового боку підмаж їх сажою, дьогтем, чи що, як знаєш. А щоб під час перебування ревізора не сталось пожежі, – скрізь у бідняків запечатай печі, нехай поки що всухом'ятку їдять. На мосту поручні нефарбовані? Тут не знаю, як бути! Хіба зібрати народу побільше, мов, прийшли подивитись на ревізора, та звеліти їм прикрити собою поручні; нехай хоч і міст завалять, річка неглибока…». А пристав своєю чергою, турбуючись про острог, пропонує таке: «Арештантів мало, всього п'ятеро, але що це проти такого огрому! Багато казарм порожніх. Щоб не подумали, що ми арештантів розпустили, чи не набрати кого завгодно та й розсадити по порядку?».

Неважко помітити, що сюжет комедії «Приезжий из столицы» точнісінько такий самий, як і сюжет геніального гегелівського «Ревизора». Свого «Ревизора» Гоголь написав через вісім років після появи «Приезжего из столицы» (роботу над ним він розпочав восени 1835 р.), але оприлюднив раніше – уперше Гоголь читав комедію на одній з літературних субот у Василя Жуковського в січні 1836 р., а вже 19 квітня цього ж таки року відбулася прем'єра п'єси на сцені Александринського театру. Імператор Микола Павлович сидів у своїй ложі й, за свідченням очевидців, «був надзвичайно задоволений, реготав від усієї душі». Правда, загалом публіка сприйняла твір досить холодно. Як іронічно зауважив Петро Андрійович В'яземський: «Усі претендують на те, щоб бути більшими монархістами, ніж сам монарх». Та й Гоголь 29 квітня 1836 р. писав Щепкіну: «Усі проти мене. Літні й шановані чиновники кричать, що для мене нема нічого святого,

коли я посмів так говорити про служилих людей; поліцейські проти мене, купці проти мене, літератори проти мене…». Але головне полягало в тому, що проти нього не був монарх. Перегодом, у листі до Плетньова від 5 серпня 1839 р., Квітка, порівнюючи своє становище зі становищем Гоголя, скаже: «Добре Гоголю! На ньому по суті почивають монарші милості, він і не боїться нікого: кожен знає про покровительство. А тут у нас правдою не візьмеш».

У своїй «Авторской исповеди» Микола Гоголь стверджував, що сюжет «Ревизора» підказав йому Пушкін. Пушкін і справді розповідав Гоголеві історію про те, як під час його поїздки до Оренбурга в грудні 1833 р. (поет збирав там матеріали для історії Пугачева) один із його знайомих надіслав комусь із градоначальників листа, в якому сповістив, що Пушкін їде до них як таємний ревізор, і цей лист викликав у місцевого начальства неабиякий переполох. Окрім того, поет пригадав, що схожа історія трапились у Бессарабії з Павлом Свиньїним, а в місті Устюжна Новгородської губернії якийсь чоловік, видавши себе за чиновника міністерства, обібрав довірливих мешканців. Та попри це, а також те, що між комедіями Квітки й Гоголя є чимало істотних розбіжностей (наприклад, Пустолобов – свідомий шахрай, тимчасом як Хлестаков від початку й гадки не мав грати роль ревізора), ці твори надто вже схожі, щоб не виникло запитання: чи не скористався бува Гоголь сюжетом Квітчиної комедії, списки якої ходили по руках не тільки в Харкові, але й у Санкт-Петербурзі та Москві? Сергій Аксаков прямо питав про це Гоголя. Перегодом він писав Данилевському: «Я питав Гоголя (десь у 1840 році), чи знає він цю комедію? І він відповів мені, що чув про неї, але не читав». Так чи ні, коли Квітка 1836 р. дізнався з чуток про сюжет «Ревизора», він, кажуть, був просто обурений і став з нетерпінням чекати публікації Гоголевої комедії. Коли ж «Ревизор» нарешті з'явився в Харкові, Квітка покликав своїх друзів до себе додому, прочитав їм спершу «Приезжего из столицы», а потім «Ревізора». Гості були вражені схожістю творів. Справді-бо: дія обох комедій відбувається в повітовому місті, у будинку городничого, а історія починається з того, що городничий отримує з губернського міста якогось не надто зрозумілого листа про те, що до них їде ревізор; «ревізор» – недовчений легковажний хлопчисько; дві «приємні дами» (сестра городничого та його племінниця) закохуються в «ревізора»; чиновники приходять до «ревізора», і той «позичає» в них гроші; поштовий експедитор дізнається з листа, що чиновник, якого вони прийняли за ревізора, ніякий не ревізор; та й розв'язка одна й та сама: «німа сцена», коли персонажі заклякли на місці, почувши,

що прибув справжній ревізор. Словом, приятелі Квітки в один голос заявили, що Гоголь явно скористався його комедією.

Судячи з усього, Квітка того ж таки 1836 р. пробував поставити свою комедію на московській сцені. Принаймні він надсилав її директорові імператорських московських театрів Михайлу Миколайовичу Загоскіну. 10 листопада 1836 р. Загоскін писав Квітці: «Я із задоволенням прочитав комедію „Приезжий из столицы“, яку ви зводили доправити до мене разом з вашим листом… Якби я отримав її до того, як „Ревизор“ був даний на тутешній сцені, то вона була б неодмінно прийнята; але зважаючи на те, що головна ідея цієї п'єси така ж сама, як і в „Ревизоре“ пана Гоголя, я майже впевнений наперед, що ця п'єса не може мати успіху. Публіка завжди надзвичайно строга до *наслідувань,* а запевнити її в тому, що ця комедія написана раніше за комедію пана Гоголя, навряд чи буде можна…».

Після цього Квітці не залишалося нічого іншого, як «сховати» свою комедію. Аж раптом у 1840 р., через тринадцять років після написання, «Приезжий из столицы» несподівано для самого автора з'являється в санкт-петербурзькому «Пантеоне русского и всех европейских театров», що його редагував Федір Коні. 18 травня 1840 р. Квітка писав до Коні: «Бешкетник – наш загальний улюбленець Є. П. Гребінка – збив мене з ніг своїм листом, сповістивши, що „Приезжий из столицы“ заїхав до вас у „Пантеон“. Куди йому було пхатися поміж добрих людей? Я й надіслав його тільки зі скрути, чи не виберуть з нього який уривок, щоб помістити де-небудь, а він його цілком штовхнув прямо у великий світ, та ще й після Гоголевого „Ревизора“. Ніщо й ніколи не слід порівнювати з твором усім відомим, усіма любленим і визнаним за незрівнянний. Виграш неможливий, а порівняння завжди будуть не на користь останнього. Тому-то я й заховав був його, коли вийшов „Ревизор“». А трохи перегодом, 3 серпня 1840 р., Квітка писав Плетньову: «Сумно мені було читати в журналах, начебто в мене через комедію є якесь суперництво з Гоголем. Оце вже ніколи не думав, а якби міг передбачити, то, напевно, ніколи б не посилав їм моєї комедії».

Наступною була комедія «Турецкая шаль, или Так водится» (1829). На цей раз дія відбувається не в провінції, а в Москві. Комедія показує розклад дворянського сімейного життя: подружні зради, духовна порожнеча, відсутність ідеальних інтересів, чистої води меркантильність. Наприклад, одна з героїнь – Анисія Климівна, – відповідаючи на запитання, чи гарну дружину взяв собі її син, каже: «Аякже, голубчику! Дають будинок в Огородниках, село на Вологді, рухомого з екіпажем та іншим на п'ятдесят тисяч, ще й чистими від дядька, коли Бог пошле по його

душу, вона отримає двадцять п'ять тисяч. Вона ж у батька майже одна. Є, правда, двоє братів, та обидва на війні, дивись, уб'ють обох, так вона всьому й спадкоємниця». Прикметно, що в цій комедії немає жодного симпатичного персонажа.

Утім справді етапною у творчості Квітки-Основ'яненка стала комедія «Дворянские выборы». Вона була дозволена до друку Сергієм Аксаковим 2 серпня 1828 р., а 15 січня 1929 р. цензор III відділу Євстафій Одельком дав дозвіл і на показ її на сцені. Цього ж таки року комедія побачила світ окремою книжечкою (без зазначення імені автора) в Москві. Однак тут здійнявся галас ображеного дворянства, мовляв, автор комедії не тільки шкилює з дворян, але й замахнувся на сам інститут дворянських виборів. Судячи з усього, Аксаков мав через неї неприємності. Недаром у своєму листі від 17 квітня 1829 р. Квітка просив у Сергія Тимофійовича вибачення за те, що комедія принесла йому як цензору «чимало клопоту». Чи не єдиний, хто спробував захистити «Дворянские выборы» від нападок, був Василь Аполлонович Ушаков. 12 червня 1829 р. на шпальтах «Московского телеграфа» він, назвавши «Дворянские выборы» «прекрасною комедією», писав: «Дякуючи повсюдно поширюваній просвіті та мудрому добродійному цензурному статуту, який цілком задовольняє вимоги нашої доби, драматичні письменники почали ганьбити пороки й забобони, уміло показуючи їхній неподобно-смішний бік. У згаданій вище комедії майстерним і сміливим пензлем змальовано одне з наймерзенніших зловживань, яке буває тому, що просвіта в нас іще не надто глибоко пустила своє коріння. Освічена публіка зраділа цьому новому явищу, і понад тисячу примірників комедії було розпродано за два місяці. З цього випливає, що наші співвітчизники люблять істину й добро, але й мракобісся на цей раз не залишилось осторонь і своїм диким голосом заволало, що комедія „Дворянские выборы“ не тільки ображає весь дворянський стан, але й робить замах на спасенну установу мудрої государині! Змилуйтесь, панове! Де ви це знайшли? У комедії, яку ви шарпаєте, бачимо явне благоговіння перед установою великої монархині, а стріли сатири спрямовані тільки на зловживання…». Комедію читав і сам імператор Микола I, який не раз брав на себе обов'язки цензора (усім відомі його слова, кинуті Пушкіну: «Віднині я буду твоїм цензором»). Кажуть, що у Квітчиній комедії цар «не знайшов нічого такого, що було б підставою для заборони її постановки в театрі, тільки зволив зауважити, що в ній надто багато п'янства». Так чи інакше, 27 серпня 1929 р. комедія була заборонена до показу на сцені. Щоправда, за два дні до цензурної заборони, 25 серпня, п'єса

йшла на сцені Харківського театру. Вона ставилась у Харкові навіть після заборони. Недаром 16 вересня 1829 р. III відділ спеціальним листом зобов'язав слобідсько-українського цивільного губернатора Михайла Івановича Каховського слідкувати за тим, щоб комедія на сцені не йшла.

Для Квітки це був відчутний удар. Мало того що він був позбавлений глядацьких симпатій як автор гострого, цікавого, динамічного й нового для тодішнього театру твору (недаром же Віссаріон Бєлінський поставив «Дворянские выборы» у ряд найкращих здобутків російської літератури XVIII—XIX століть; наприкінці четвертої частини своїх «Литературных мечтаний» він писав: я не хочу говорити читачеві про звичаї та обичаї дворянського стану імперії, досить прочитати «Недоросль» Фонвізіна, «Горе от ума» Грибоедова, «Евгений Онегин» Пушкіна чи «Дворянские выборы»), Квітка ще й налаштував проти себе частину дворянства, зокрема місцевого. Змальована драматургом сатирична картина припала до смаку далеко не всім бодай тому, що насправді вибори виглядали не так уже й жалюгідно. Наприклад, у рідному Квітчиному Харкові спеціально для проведення виборів на Миколаївському майдані впродовж 1814—1820 рр. за проектом відомого архітектора Євгена Васильєва було зведено розкішний будинок Дворянського зібрання. Вигляд цієї споруди, однієї з найкращих у місті, став іще імпозантніший, коли в 1830 р. біля її входу були встановлені гармати слобідських полків з колишньої харківської фортеці. Йоганн Георг Коль, який побував тут на виборах 1837 р., писав: «Збори українського дворянства налічували кількасот осіб, і коли вони засідали, то на майдані перед будівлею збиралося більше екіпажів, ніж перед яким-небудь західноєвропейським парламентом, та й загалом ці збори за своїм зовнішнім блиском анітрохи не поступалися французькій депутатській палаті. Усі депутати були вдягнені в ошатні зелені однострої з гаптованими золотом червоними комірами та срібними шпагами». Саме ж зібрання, каже Коль, відбувалось напрочуд жваво, «промови лунали раз у раз, причому багатьох мені назвали гарними промовцями. Коли наставав час оголосити якийсь документ, наприклад, проект ухвали, протокол виборів чи донесення урядові, то за старим козацьким звичаєм у підлогу втикали шпагу або ж били нею по столу, щоб запанувала тиша, – відтак оповісник обходив по черзі всі чотири кутки зали й зачитував свій папір». Промовців вітали гучними вигуками. А найголосніше, свідчив Коль, депутати привітали тодішнього губернського предводителя дворянства Максима Максимовича Ковалевського на прізвисько Мазепа під час його прощальної промови. Та й сам Квітка перегодом напише: «Славний дім

дворянського зібрання в Харкові! Яка в ньому величезна, пишна зала! Коли наше дворянство, сповнене безмежної любові до батьківщини, збирається в цій залі, щоб обрати з-поміж себе суддів та керівників для загального добра, усе це одностайне, дружне сімейство вміщується в цій залі. Нема особливих кімнат, окремих закапелків, не потрібні схованки для таємних нарад, планів, проектів. Усе йде навпрямець; скажеш слово – усі чують, усі знають…».

Якийсь час Квітці вдавалося приховувати своє авторство (ще 19 квітня 1830 р. він спеціально прохав Михайла Погодіна не говорити, хто є автором «Дворянских выборов» навіть Гулакові-Артемовському), та, судячи з усього, це було секретом не дуже довго. Катавасія, яка зчинилася довкола «Дворянских выборов», ледь не поставила крапку в його кар'єрі російськомовного письменника. Принаймні вже 26 квітня 1839 р. у листі до Петра Плетньова Квітка-Основ'яненко признавався:

«…По-російському, після уроків за „Дворянские выборы“, я боявся братися». Тим паче що 31 березня 1931 р. театральна цензура заборонила до показу й продовження цього твору – комедію на чотири дії «Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор исправника». Цензор Євстафій Одельков у своєму рапорті зазначив, що друга частина «Дворянских выборов» за своїм змістом близька до першої, забороненої, а деякі її сцени можуть подобатися хіба що «чорному народу». Утім, попри цензурну заборону, п'єса на сцені таки йшла. У листі до Сергія Аксакова від 13 серпня 1831 р. Квітка писав: «У нас чудовий ярмарок, прибула сила люду. Наш театрик, для провінції досить пристойний, дуже нас тішить. На днях будуть грати 2-гу частину „Выборов“ (віддаленість від столиці дозволяє нам сваволити), і всі з нетерпінням чекають».

У деяких моментах друга частина «Выборов» навіть гостріша за першу. Особливо яскраво змальована тут повна безправність простого люду перед поміщиками. Недаром виборний, коли йому кажуть, що приїхали дворяни, бігає по хаті, як навіжений, не знаючи, куди сховатись, і лементує: «Оборони, Господи! *(Визирнувши у вікно.)* І правда! Дивись! Коляса? Свашечко Акилино Трохимівно! Не дай померти до часу; сховай мої кісточки, де знаєш, або покажи, куди його шмигнути». Квітка показує, що темне неосвічене дворянство поводиться з мужиками, як зі скотиною. Зрештою, й освічене дворянство при першій же нагоді дає волю рукам. Ось що розповідає волосний голова Трохимович про те, як зустрів його майор Семен Андрійович Скромов – утілення Квітчиного ідеалу дворянина: «Як розсердиться, як зареве, так у мене душенька й похолола! Як

скрящить мене за бороду, як шваркне мене об двері, то вони й вилетіли! А кісточки ж мої – мов ті зерна на рахівниці: хря, хря, хря, хря! – так і загриміли. Я в сіни, і він за мною. „Це що за птиця?“ – пита. „Твоїй милості на поклон…“ Як схопить він качку, як заціdить мене по морді…». Про бідність і цілковите безправ'я селян свідчить і така колоритна сценка. Коли Мотря Спиридонівна питає Шельменка, чому це він привіз общипаних курей, той відповідає: «Се, добродійко, теє-то… подобіє… будучи… наших мужиків, що й вони, стало бить, так усі ощипані…». Може, Квітка в такий спосіб перелицював «грецьку побреxеньку» про те, як Діоген, почувши Платонове окреслення людини: «Людина – це істота з двома ногами й без пір'я», – приніс в Академію общипаного півня й сказав: «Ось Платонова людина!».

У цій драмі вперше у творчості Квітки-Основ'яненка з'являється один з його найколоритніших персонажів – справжній «український Фігаро» Кіндрат Шельменко. На передній край він виходить у комедії на три дії «Шельменко – волостной писарь». її сюжет такий: Шельменко хоче обманом, заради власного зиску, віддати в солдати сина-оди-нака вдови Степаниди Михайлової Микиту, записавши його в реєстри під чужим іменем; тим часом губернатор легко викриває підступ писаря й віддає в солдати самого Шельменка. Цей невибагливий сюжет дозволив драматургові змалювати доволі барвисту картину тогочасного життя. Наприклад, ставлення людей до солдатчини. Вірнопідданий Микита, який на початку першої яви каже про те, що ладен служити «Богові й государю вірою й правдою, з усією ревністю та бажанням», уже наприкінці другої яви неначе забуває ці слова й у відчаї вигукує: «…За що ж мене віддають, за що, як скотину на убій, ведуть на явну погибель?». Комедія «Шельменко – волостной писарь» була надрукована в типографії Харківського університету 1831 р.: на першій сторінці автографа рукою ректора університету Миколи Івановича Еллінського написано: «Надрукувати 600 примірників». З успіхом ішла вона й на сцені – роль Шельменка блискуче виконували Іван Дрейсіг, Карпо Соленик, Михайло Щепкін та інші.

Очевидно, десь наприкінці 1820-х рр. Квітка написав також комедію «Ясновидящая» (перша згадка про неї зринає у Квітчиному листі до Сергія Аксакова від 28 вересня 1830 р.). В основу її сюжету покладено реальні події. Значно пізніше, у листі до Погодіна від 28 червня 1841 р., Квітка зазначав: «Десять років тому була тут одна історія, з якої я, узявши головні обставини, написав комедію „Ясновидящая“». її сюжет такий. Троє шахраїв, видаючи охочу до авантюр жіночку Оксюту за ясновидицю Євгенію, збагачуються коштом недалеких і марновірних дворян.

Вони морочать людям голови, використовуючи їхню віру в месмерівський «магнетизм» – нібито наявну в тілі людини окультну силу, яка є частиною розлитої в космосі енергії, за допомогою якої можна змінювати стан організму, зокрема передбачати майбутнє, лікувати хвороби тощо. Та найбільший зиск шахраї сподівалися мати в тому разі, коли б їм удалось оженити Антипа Дрянева – племінника однієї з пройдисвіток – на багатій нареченій Настусі Дакалкіній. Утім їхня затія зазнає фіаско. Цей твір так і залишився в рукопису – цензура не дозволила друкувати комедію ані на початку 1830-х рр., ані в липні 1840 р., коли Квітка-Основ'яненко надіслав «Ясновидящую» Федору Коні для публікації в «Пантеоне».

Квітка й надалі не буде полишати драматургії. Так, у 1835 р. він, продовжуючи традиції «Наталки Полтавки», напише чудесну комедію «Сватання на Гончарівці», засновану на любовному трикутнику. Уляна – донька «обивателів із-за Лопані» Прокопа та Одарки Шкуратів – і кріпак Олексій палко кохають одне одного, але батьки дівчини хочуть видати її заміж за багатого дурника Стецька Кандзюбенка. Тут усе відповідає популярному на той час жанру «української опери»: простонародні персонажі-маски (закохані Уляна та Олексій, пришелепуватий Стецько, жвава бублейниця Одарка, безпробудний п'яниця Прокіп, бравий вояк Скорик), любовний сюжет, неодмінні танці й пісні (пригадаймо хоч би Олексієву пісню-елегію: «Чи се ж тая криниченька, що голуб купався? / Чи се ж тая дівчинонька, що я женихався?..»), яскравий етнографічний колорит, зрештою, щасливий фінал. Та в цьому розважальному сюжеті про вірну любов, яка долає всі перепони на шляху до щастя, звучить одна тривожна нота – кріпосне рабство. Мати не хоче віддавати свою донечку заміж за кріпака, бо, що б там не казали про «добрих панів», яке може бути щастя в неволі?

Тривалий час, із 1832-го по 1838 р., Квітка-Основ'яненко працював над своєю, мабуть, найпопулярнішою комедією «Шельменко-денщик», яка ще й досі з успіхом іде, зокрема на сцені Харківського академічного театру «Березіль». В основі її сюжету та сама любовна колізія. Капітан Скворцов, який не має за душею ані копійки, та Прісінька – донька гоноровитого й заможного пана Шпака – кохають одне одного, але батьки дівчини мають намір видати її заміж за багатія Лопуцьковського. Утім завдяки хитрощам Кіндрата Шельменка – денщика капітана Скворцова – все закінчується щасливо. Ця п'єса має динамічний і цікавий сюжет, в якому багато від комедії ситуацій (різкі повороти дії, quiproquo[21], несподіваний фінал), та й персонажі змальовані тут дуже яскраво: пригадаймо хоч би Кирила Петровича Шпака, який преповажно розводиться про тонкощі біжучої європейської політики на підставі торішньої газети «Московские ведомости», Тимофія Кіндратовича Лопуцьковського, в чиєму житті була одна-єдина пам'ятна подія – поїздка із Чернігова в Воронеж і назад, Аграфену Семенівну Опецьковську, якій щоразу стає зле, коли Фенна Степанівна Шпак на правах старої подруги називає її Горлинкою, або зманіжену панночку Евжені, яка просто марить заміжжям і говорить бозна по-якому, мішаючи гамузом російські та французькі слова. А особливої принади надає цій комедії образ Кіндрата Шельменка – симпатичного пройдисвіта, куди спритнішого й розумнішого за будь-якого іншого героя твору…

Коли в 1827 р. Квітка-Основ'яненко працював над своєю дебютною комедією «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе», його службова кар'єра стрімко йшла вгору. За рік до цього він був учетверте поспіль обраний предводителем дворянства Харківського повіту, а коли Андрій Федорович Квітка став губернатором у Пскові, з 4 грудня 1827-го по 18 квітня 1828 р., за розпорядженням сенатора Брозіна, затвердженим міністром внутрішніх справ Російської імперії Василем Сергійовичем Ланським, навіть виконував обов'язки предводителя дворянства Харківської губернії. Та всього через місяць службова кар'єра Квітки-Основ'яненка нагло обірвалась. 18 травня 1828 р., за його власним проханням, він був достроково звільнений з посади предводителя дворянства Харківського повіту. Після цього Квітка-Основ'яненко тривалий час ніде не служив. Це не означає, що наш письменник не хотів служити – йому не давали цього робити. Сам Квітка в листі до Петра Плетньова від 21 червня 1839 р. пояснював ці доволі химерні колізії так: «Ревність у роботі, простота, скромність у житті звернули на мене увагу дворянства. Мене повсякчас обирали на почесні посади, тоді як дехто з найперших осіб не був удостоєний такої честі. Цілком природно, що це викликало заздрість і бажання нашкодити мені; на мене зводили наклепи, розсіювали про мене всілякі нісенітниці…». А значно раніше, 7 лютого 1831 р., він писав Сергію Аксакову: «Злість, заздрість, наклепи поставили мене в таку ситуацію, що я не можу шукати посади, оскільки боюсь незатвердження згори». Власне кажучи, цього року він сподівався отримати посаду, створену спеціально для нього, але аж ніяк не був упевнений, що його на ній затвердять. Як подумаю, писав він Аксакову 28 березня 1831 р., що затвердження залежить від волі найвищого начальства, «з оголошенням мого *грізного* імені, то трачу надію на одержання посади…». Квітчині побоювання не були марними: коли дворяни обрали його «предводителем палати», недоброзичливці, серед яких був, зокрема, дуже активний і впливовий Василь Назарович Каразін, домоглися того, щоб на цій посаді був затверджений інший претендент. Якраз тоді в Харкові почали ширитись чутки, нібито імператор Микола Павлович ставиться до Квітки-Основ'яненка прохолодно, а граф Олександр Христофорович Бенкендорф обіцяв зробити все від нього залежне, щоб не допустити Квітку до дворянської служби на будь-якій посаді. Тільки в жовтні 1831 р. письменника, незважаючи на спротив частини дворянства, обрали суддею Харківського совісного суду на трирічний термін (совісні, чи мирові, суди, засновані Катериною II в 1775 р., розглядали переважно цивільні справи, спираючись не лише на відповідні законодавчі норми, але

й на приписи моралі та природне почуття справедливості). У листі до Сергія Аксакова від 17 жовтня 1831 р. Квітка писав: «Похвалюся вам, що обрання мене на теперішню посаду зроблено як сатисфакція за раніше вчинену щодо мене несправедливість».

Саме під час оцих вимушених ледь не чотирирічних «канікул» Квітка-Основ'яненко й почав писати прозу, яка принесе йому славу класика літератури. Мабуть, цьому неабияк посприяло Квітчине захоплення ранніми повістями відомого московського літератора Михайла Погодіна, який на ту пору тішився славою «одного-єдиного спадкоємця безсмертного Карамзіна». Принаймні Квітка-прозаїк розпочинав з того, що записував достеменні історії (він називав це «канва») і надсилав їх Погодіну для літературного опрацювання. Саме таким чином у 2—4 числах популярного московського журналу «Телескоп» за 1832 р. з'явилася повість «Харьковская Ганнуся» – зворушлива романтична історія про безталанну панянку, яка виросла серед простого люду. Публікуючи її, Погодін зробив примітку, мовляв, я отримав від одного шанованого письменника, який мешкає на Україні, повість із «почесним для мене правом» переказати її на свій лад. Я так і зробив, скоротивши текст ледь не втричі. Отож читач має дякувати авторові за «вигадку та композицію, а за оповідь відповідальність лягає на мене».

Період «канв» швидко минув, і вже наступного року Квітка заходився писати великий роман «Жизнь и похождения Петра Пустолобова» – твір «жільблазівського» типу. Слід сказати, що пікарескний роман Алена Рене Лесажа «Histoire de Gil Bias de Santillane»[22] (1715—1735) мав свого часу надзвичайну популярність. Уже в 1760—1761 рр. він був перекладений по-російському Василем Тепловим і виданий у Санкт-Петербурзькій Академії наук. Примірник цієї книги був і в бібліотеці Харківського колегіуму. Мабуть, саме його читав Григорій Сковорода, коли десь у травні—червні 1763 р. в листі до Михайла Ковалинського, зацитувавши епіграму: «Я знайшов гавань, прощайте, надіє і щастя! / Досить ви бавились мною, бавтесь тепер уже іншими», – якою завершується дев'ята книга роману Лесажа, зазначав: «Цей напрочуд вишуканий двовірш запозичено в того невідомого автора, котрий, хто б він не був, досить красномовно й докладно описав гомерівським віршем Жільблазові блукання». Філософ каже про «невідомого автора», оскільки на той час снували плітки про те, що твір Лесажа є плагіатом з якогось іспанського оригіналу. Одним з тих, хто поширював ці плітки, був Вольтер, якого Лесаж вивів у десятій книзі свого роману в образі «модного поета» Габріеля Тріякеро (тобто «шарлатана»).

Лесаж як автор «Жіля Блаза» справив неабиякий вплив на творчість багатьох письменників Російської імперії. Згадаймо хоч би скандальний успіх роману Василя Наріжного «Российский Жильблаз, или Похождения князя Гаврилы Симоновича Чистякова», чиї перші три частини, надруковані 1814 р., були, за розпорядженням міністра народної освіти графа Олексія Кириловича Розумовського, конфісковані й знищені за нібито наявні там «нехвальні й спокусливі місця». Та, поза всяким сумнівом, найвідомішим російським твором «жільблазівського» типу став роман Фаддея Булгаріна «Иван Выжигин, или Русский Жилблаз», який з'явився 1829 р. А ще через два роки побачив світ і «Петр Иванович Выжигин» – продовження «Ивана Выжигина». Це був перший бестселер у російській літературі, одразу ж перекладений французькою, англійською, німецькою, польською та іншими мовами. Він викликав цілу зливу оцінок і суперечок. Наприклад, імператор Микола I читав «Ивана Выжигина» «із задоволенням», а за роман «Петр Иванович Выжигин» нагородив Булгаріна брильянтовим перснем. Микола Греч уже в 1830 р. включив матеріал про цей твір до шкільного підручника з російської словесності. З другого боку, Олександр Пушкін та письменники його кола дуже жорстко критикували «Выжигина». Пушкін навіть хотів написати «історично-морально-сатиричний» роман «Настоящий Выжигин», зробивши його головним героєм самого Булгаріна, чия сповнена пригод біографія давала непоганий матеріал для пікарескного роману. Неприхильно поставився до роману Булгаріна й Квітка-Основ'яненко. 20 червня 1831 р. він писав до Сергія Аксакова: «Не треба нікому „Петра Выжигина“!.. Так минає слава цього світу! Чи правильніше сказати: зустріли його („Ивана Выжигина“) за одягом або за ім'ям творця, а проводжають за умом. Не раз уже діти страждали через дурість батьків, а надто коли й син пішов у батька». Таким чином, роман «Жизнь и похождения Петра Пустолобова» – це свого роду анти-«Выжигин». Перша згадка про цей роман зринає в листі Квітки до Михайла Погодіна від 31 грудня 1833 р.: «Сповідаюсь і каюся! Наважився я, окаянний, шугонути ціле книжище!». Судячи з цього листа, Квітка мав намір написати роман на вісім частин. У ньому він збирався змалювати все те, про що варто було б «возопить пред правительством».

Відтак уже в 1833 р. Квітка надсилає першу частину свого роману (до кінця року була готова й друга) видавцеві. Але тут починаються ходіння твору по цензурних муках. 2 червня 1834 р. Квітка сповіщав Погодіна, що Московський цензурний комітет не тільки заборонив роман до друку, але навіть відмовився повертати рукопис авторові. «Не знаю, – дивується Квітка, – що

там знайшли аж такого страшного!» А «страшним» було те, про що писав 16 лютого 1834 р. цензор Олексій Болдирев: мовляв, «у цьому творі змальовані неподобні й протизаконні дії та зловживання предводителів, опікунів, справника, земських та інших чиновників, яких призначає уряд». Московський цензурний комітет надіслав справу на розгляд головного управління цензури Міністерства народної освіти. 12 березня 1834 р. це управління доручило Олександру Мордвинову зробити свій висновок щодо роману Квітки. А вже 2 квітня Мордвинов доповів, що дозволяти публікацію не слід, оскільки, «будучи сповнений картин зловживань різних чиновників, цей твір може справити на читачів невигідне для уряду враження». Відтак головне управління цензури сповістило Московський цензурний комітет, що твір друкувати не можна.

Квітка був прикро вражений таким перебігом подій. Можливо, писав він 2 червня 1834 р. Михайлу Погодіну, деякі наявні в романі вирази та натяки й справді «потребують пом'якшення, але не більше того». Та в усякому разі письменник на тривалий час припиняє роботу над романом. Він знову повернеться до цього аж через три роки. Справа в тому, що 11—12 жовтня 1837 р. в Харкові перебував Василь Андрійович Жуковський. Квітка зустрічався з ним. Під час їхньої бесіди мова зайшла про комедію «Дворянские выборы» і Жуковський радив Квітці продовжувати писати в такому ж ключі. Квітка відповів, що із цього матеріалу дуже складно створити «правильну драму». У такому разі, сказав Жуковський, можна «помістити й розвинути все це в романі, прикрасивши й наповнивши сценами з губернського товариства». Тоді Квітка й розповів Василеві Андрійовичу про свій роман та про ті неприємності, які мав із цензурою, мовляв, «там на мене сильно напали». Жуковський заспокоїв його, сказавши, що все то «дурниці». Після цього Квітка й почав працювати над другою редакцією роману. У березні 1839 р. він уже надіслав рукопис першої частини другої редакції до Петербурзького цензурного комітету. На цей раз роман цензурували Петро Корсаков та Олександр Никитенко. Уже в середині травня 1838 р. Корсаков сповіщав Квітку про те, що цензурний комітет загалом схвалив рукопис, але при тому радить авторові, щоб той остерігався, по-перше, «виставляти на посміх» губернаторів, генерал-губернаторів та сенаторів, а по-друге, ображати насмішками служителів культу – люд «найбільш дратівливий у нашому дратівливому світі». Отримавши цю добру звістку, Квітка надсилає до цензури й другу частину свого роману. 21 червня 1938 р. Корсаков уже доповідав про неї на засіданні комітету, зачитавши деякі дражливі, на його думку,

уривки твору, наприклад, окремі не надто привабливі сцени служби дворян у війську чи їхнього побуту. Утім Корсаков, що мав славу цензора, котрий обстоює інтереси авторів, прокоментував ці місця дуже вигідно для Квітки. Мовляв, письменник змальовує шістдесяті роки минулого століття й непривабливі сцени «служать ніби контрастом щодо нинішнього порядку й дисципліни, чию користь та необхідність вони доводять краще за будь-які міркування».

У всякому разі, Петербурзький цензурний комітет схвалив до друку й цю частину. А вже наступного року в санкт-петербузькому альманасі «Новогодник», що його видавав Нестор Кукольник, з'явився уривок з роману під назвою «Скупец». Однак враження, яке справила ця публікація на публіку, було аж ніяк не тим, на яке розраховував Квітка. Щойно альманах прочитали в Харкові, як усі, за словами Квітки, почали думати-гадати, «кого це я описав». Письменника це страшенно збентежило. Він навіть прохав Плетньова припинити друк роману, а якщо вже запізно, то принаймні видати його без зазначення імені автора. Квітці здавалося, що сатиричні образи «опікунів, дворян, суддів, предводителів, поліцейських, радників, скарбників, власників пансіонів» місцева публіка неодмінно сприйме на власний рахунок і тоді він ніде не знайде від неї спокою. «Жах, жах і жах!» – писав він Плетньову 28 квітня 1839 р. Квітка, поза сумнівом, мав підстави для хвилювання. Йому й раніше не бракувало недоброзичливців. Скажімо, коли ужовтні 1834 р. його обирали на посаду совісного судді на шестирічний термін, частина харківського дворянства була категорично проти. Урешті-решт Квітку-Основ'яненка таки обрали, але перед цим, як згадував він сам, «галасували, сперечалися, явно ставали на заваді…». Отож, письменник був упевнений у тому, що «заздрісники й наклепники» після публікації «Пустолобова» неодмінно помстяться йому на найближчих виборах. «А, між іншим, вибори будуть наступного року, – писав він Плетньову 21 червня 1839 р., – і мені хотілося б іще послужити, поки є здоров'я та сили». Щоправда, ситуацію могло змінити на краще високе покровительство, тож Квітка мав намір присвятити роман Жуковському й навіть недвозначно натякав Плетньову, щоб той замовив перед імператором слівце за «Пустолобова»: «Звісно, схвалення государя, бодай словом, дуже б мене підбадьорило й зупинило б подальші місцеві балачки, але я не смію на це сподіватися». Сподівання письменника справді були марними. І Жуковському, і Плетньову роман не сподобався. Принаймні 28 лютого 1940 р. Квітка писав Плетньову: «Я дуже розумію, що вам у ньому не подобається, і, погоджуючись із вами, готовий

переробити… Надішліть його мені… Я відразу ж візьмусь за нього…». Письменник мав намір щонайперше скоротити текст до трьох частин. Уже на початку серпня 1840 р. він надсилає Плетньову першу книгу третьої редакції роману (тепер він мав назву «Жизнь и похождения Петра Степанова сына Столбикова, помещика в трех наместничествах. Рукопись XVIII века»), через місяць – другу, а 19 жовтня 1840 р. – третю. Якраз у цей час – 25 вересня 1840 р. – Квітку було обрано головою Харківської палати кримінального суду на шестирічний термін, з 1841-го по 1847 р. До затвердження на цій посаді він продовжував виконувати обов'язки совісного судді. Утім на цей раз затвердження на посаді якось надто вже підозріло затягнулося. У тривожному чеканні пройшов майже цілий рік – затвердження не було. 13 вересня 1841 р. Квітка писав Плетньову, що спекотне літо вони з дружиною прожили в неспокої: «Затвердження мене на новій посаді немає й до цього часу, хоч ми й чекали на нього від травня кожну пошту». Зі зміною посади, каже Квітка, довелось переїхати в місто, і тут ми почуваємось незатишно, бо це «тоскне очікування доволі прикре». А трохи перегодом, 29 жовтня, він писав тому-таки Плетньову, мовляв, затвердження мене та інших голів на посадах – процедура, звісно, марудна, бо справа розглядається в багатьох інстанціях, проходить через сенат, але на цей раз вона рухається аж надто повільно, бо «ось уже другий рік, як ми, усі представлені, не отримуємо затвердження, а старі чиновники служать ні за що, проти волі, весь час чекаючи на зміну».

Оце напружене чекання, зрештою, призвело до того, що старий письменник (Квітці на той час виповнилось шістдесят два роки) почав панічно боятися виходу в світ свого роману. Крім того, були й інші обставини, які вивели Квітку з рівноваги. По-перше, на нього став нападати Василь Каразін. У листі до Плетньова від 5 лютого 1841 р. Квітка писав: «Тут напав на мене відомий Каразін і подав на мене доноси, мною, звісно, заперечені, але все ж такі, що потрясли мій спокій. Тепер віднайшов „Кобзаря“, де є малоросійські вірші до мене[23], розглядає їх і хоче довести, що вони шкідливі, прагне підвести їх під заборону». 1 березня 1841 р., в іншому листі до Плетньова, Квітка говорив про це докладніше: Каразін, «чоловік, якому я не заподіяв жодного зла», «заходився письмово порочити мене з найболючішого боку. Подав мерзенні наклепи стосовно моєї честі і тут, і навіть верховному уряду. Я виправдався в двох словах, але змушений був виправдовуватись, і це так сильно потрясло все моє єство, що я був у надзвичайному стані. Усе було мені підозріле, усе бентежило мене: двійко людей, що розмовляли собі окремо, наводили мене на думку, що вони змовляються шпигати й ганити

мене, а кожен одержуваний папір породжував неспокійну думку, що це новий на мене донос». І ось тоді письменник із жахом уявив, що буде, коли вийде «Столбиков». По-друге, саме в цей час у першій книжці «Библиотеки для чтения» за 1841 р., з'явився знущальний відгук Осипа-Юліана Сенковського на роман «Пан Халявский», над яким Квітка-Основ'яненко працював упродовж 1838—1840 рр.

Судячи з усього, ідея цього роману була підказана Жуковським. Принаймні в листі до Плетньова від 13 травня 1839 р. Квітка писав: «В „Отечественных записках“ незабаром з'явиться „Пан Халявский“… Він був розпочатий за дорученням Василя Андрійовича, переказаним мені через тутешнього чиновника графа Паніна, щоб описати старовинний побут малоросіян, спосіб життя, виховання, заняття та геть усе, аж до найменших подробиць. Я зрозумів, що йшлося про вищий стан…». Можна сміло стверджувати, що Квітці вдалося це зробити, нехай і в сміховинному ключі. Досить пригадати хоч би чудесний опис гомеричного бенкету, на який прибуває лубенський полковник: «Уже так ближче до полудня, годині об одинадцятій, сурмлять сурми, б'ють бубни – їде *сам,* їде вельможний пан полковник у своєму берлині; машталір раз по раз цвьохкає батогом четверик вороних коней у сріблястих шорах, а коні самі без фореса… йдуть на одних тільки віжках машталіра, який сидить на правому корінному. Вбрання на машталірі й шкіра на шорах зелена, адже й сам берлин був зелений». А далі письменник змальовує пишний бароковий посуд на столах, численні напої та страви. Потім черга доходить до старовинних ігор: Квітка розповідає про те, як панночки гралися в «креймашки», паничі – у «скраклі», а всі разом – у «короля». Він не залишає осторонь навіть невинних еротичних сцен: «…Панночки, награвшись у короля та не знаючи, чим би його ще зайнятися, ідуть собі, „щоб розважитись“, до річки, яка протікає за садком, і там купаються. А паничі „заради забавки“ і собі чимчикують було на прогулянку в чагарник, який ріс за річкою якраз навпроти купальні, і там розважаються спогляданням натури, чи то пак, природи». Словом, українська старовина постає тут цілком живою в предметах, звуках, кольорах, характерах, звичаях… Недаром із таким захватом читав «Пана Халявского» ще в рукопису Євген Гребінка. «Та й реготався, – писав він Квітці 13 січня 1839 р., – реготався, аж плакав та реготався! А далі ухопив його під пазуху та й дернув до Краєвського. Приїхав. Він сидить та пише, а я й кажу: „А що дасте, добродію, коли вам привіз таку штуку, що ви й зроду не читали“, а він усміхнувсь та каже: „Навряд чи знайдеться така мудра річ“ – він чоловік письменний, а я знов питаю: „А вгадайте, що в мене

отут сидить у пазусі!“ – „Коли б ви дівчина, простіть у сім слові, то я б знав, що таке“. – „Бог з вами, що це ви мелете! Тут у мене „Халявський“.“ – „Йо?“ – „Далебі!“ Він так, сердешний, і зскочив з дзиґлика…». Невдовзі перша частина роману побачила світ у четвертому томі «Отечественных записок» за 1839 р. А вже наступного року повна версія роману з'явилась у Санкт-Петербурзі окремим виданням. Роман дуже подобався і звичайним читачам, і таким вибагливим поціновувачам літератури, як Бєлінський, Гребінка, Краєвський, Плетньов та інші. Утім «Барон Брамбеус», тобто Сенковський, до них не належав.

Свій відгук від розпочав так: «Є різні види дотепності, більше чи менше нестерпної, але найнестерпніша серед усіх – дотепність провінційна. Ці зроблені з-за тину глибокодумні спостереження над людським серцем, ці риси „норовів“, запримічені між маслоробнею та загородою, ці „погляди на життя“, що обіймають на земній кулі величезний простір радіусом п'ять верст, цей „світ“, що складається із шести сусідів, ці колькі сарказми щодо боротьби вишуканості й моди з дьогтем і салом, ці насмішки над новим і новітнім, що його навіть не видно звідти, де дозволяють собі підсміюватись над ним, уся ця плюгава, прочахла губернська отрута, якої не бояться навіть мухи…». Далі Сенковський грайливо вибачився перед читачами за те, що назвав автора «Халявского» письменником, познущався над прибраним ім'ям Основ'яненко, а закінчив свою писанину так: «…Я не беруся судити про нову книгу пана Основ'яненка, чи просто Основаненка, тому що геть не в силах її читати. Може, вона і гарна, і цікава, і страшенно смішна, але я не читач такої словесності».

Спершу Квітка, якого, загалом беручи, було дуже легко вивести з рівноваги, сприйняв це спокійно, ба навіть іронічно. Але що більше перечитував, то більше починав хвилюватися. «Що більше перечитую статтю в „Библиотеке“, то ясніше бачу всю його злість і готовність діймати мене на кожному кроці, за будь-якої нагоди. Ані літа мої, ані правила, ані все досі мною набуте не дозволяють мені терпляче зносить його наругу», – писав він Плетньову. Очевидно, Квітка повсякчас думав про ці прикрощі, бо вже невдовзі вони перетворилися на якусь нав'язливу ідею. Кожен отриманий поштою пакунок здавався йому примірником уже надрукованого роману. Письменник переконав себе в тому, що після публікації «Столбикова» люди почнуть вважати його «злим, шкідливим, небезпечним, таким, що виставляє своїх братів перед світом з поганого боку», а літератори на зразок Сенковського «замість розгляду книги та зауважень щодо неї… нападуть на

особу автора, насміються над його іменем, втопчуть у багно не тільки твір, але і його самого, поставлять поруч із дурнем, мужланом і не вартим жодної уваги…». «Ви колись писали, – каже він Плетньову, – що „Гоголя б заглушили, але його підтримав цар“. Куди ж мені, билинці, мріяти про таке?» Словом, кілька тижнів письменник перебував у «найнестерпнішому душевному стані». 1 лютого 1841 р. він писав Плетньову: «Мене вбиває „Столбиков“». Перспектива виходу роману в світ настільки страшить його, що він приймає остаточне рішення – не друкувати «Столбикова». Щоб покрити видавничі витрати, Квітка пропонує видати кілька томів інших своїх творів без будь-якої авторської винагороди. Це був якийсь просто містичний жах, що ледь не змусив письменника відмовитись від літературної творчості взагалі. Через тиждень – 8 лютого – Квітка надсилає Плетньову вже трохи спокійнішого листа, але висновок, що випливає з нього, – той самий. «Я був спокійний щодо „Столбикова“… і мене ніщо не бентежило, – пише Квітка, – аж раптом – чи я з'їхав з глузду, чи мене просвітив промисел, тільки я, ніби миттєво осяяний світлом, виразно побачив, чого мені чекати за нього від людей. Хто з них залишиться ним задоволений і, не усвідомлюючи, що це *вони ж бо і є,* будуть робити своє, щоб одержати своє. Ця думка мене приголомшила».

Анна Григорівна, яка щосили намагалася заспокоїти свого чоловіка, не знала, що робити, – Григорій Федорович по-справжньому захворів. Тоді вона звернулася за допомогою до Андрія Федоровича. «Той, – згадував перегодом сам письменник, – злякався мого стану й почав вимагати, щоб я звернувся до лікаря. Я й сам бачив слабкість, глупоту мою, але хвилювання в мені було мимовільне, ніщо не могло привести мене до тями». Дійшло до того, що сама згадка про Основ'яненка спричиняла нервовий зрив. Викликаний лікар спершу вдався до звичайного в таких випадках «кидання крові», а потім змушений був застосовувати й сильні ліки. Зі свого боку, пробував заспокоїти письменника Плетньов, написавши йому три листи поспіль. Зокрема, він казав про те, що не варто надавати значення публікації Сенковського, адже є й інші відгуки про творчість Квітки. «Чому, – питав Плетньов, – ви не берете до уваги, наприклад, схвальні відгуки про вашу творчість із боку князя Олександра Миколайовича Голіцина або членів імператорської родини?» 14 березня 1841 р. заспокійливого листа написав Квітці й Жуковський, який теж радив не звертати уваги на випади Сенковського. Утім Квітка, здається, трохи заспокоївся ще до листа Жуковського. Лікування давало свої плоди. Крім того, неабияку роль зіграла й надзвичайно висока оцінка його

творчості Плетньовим, яку той оприлюднив на сторінках першої книги «Современника» за 1941 р. У редакційній передмові до публікації одразу трьох творів Квітки Плетньов прямо назвав його «найкращим письменником нашого часу», а також рекламував видання повної збірки його творів. Так чи так, 1 березня 1841 р. Квітка писав, що тепер вихід у світ «Столбикова» його вже не лякає. Нарешті, улітку 1841 р., сповнена драматизму робота над романом була завершена й він вийшов у світ накладом 2000 примірників. А ще майже через рік, 22 травня 1842 р., письменник таки буде затверджений на посаді голови Харківської палати кримінального суду… Історія зі «Столбиковым» аж ніяк не означає, що літературна творчість приносила Квітці одні тільки клопоти й неприємності. Насправді десь від кінця 1820-х років він жив цією творчістю. Звичайний день подружжя Квіток проходив так. Зранку вони прокидалися, снідали. Після цього Григорій Федорович їхав на службу, а Анна Григорівна, провівши чоловіка, вишукано одягалась і самотою чекала його повернення до обіду. Потім вони вдвох обідали, і після цього Квітка йшов до свого кабінету. Ось тоді й наставали найкращі години його життя – він писав. Писав швидко, з натхненням, ніколи не роблячи чернеток, а одразу начисто. У листі до Плетньова від 26 квітня 1839 р. він пояснював свою манеру письма так: «Не чорню ніколи нічого, а перш за все складаю в думках план, характери осіб, черговість подій, діалоги ж і таке інше приходять уже під час писання». У кабінеті Григорія Федоровича скрізь були розставлені чорнильниці, щоб він міг писати там, де в цю хвилину примоститься… А вечір вони завжди проводили вдвох. Григорій Федорович читав Анні Григорівні те, що написав за день, вони обговорювали прочитане, публікації в столичних журналах… Як згадував Валер'ян Андрійович Квітка, письменник у всьому радився з дружиною, часом «сліпо довіряв її думкам, а коли в його творах ішлося про вищий світ, французьку мову, освіченість, то він слухняно виконував її настанови». Так проходив день за днем. Квітка-Основ'яненко писав багато. Крім комедій та романів, у його доробку є і зворушливо-трагедіальна історія «слобожанської Лукреції» – повість «Панна сотниковна», і різдвяне оповідання «Фенюшка», і етнографічний нарис «Украинцы», і «фізіологічна» замальовка «Знахарь», і пройняте християнською моральною наукою оповідання «Добрый пан», і засновані на анекдотичних фабулах «Знакомые незнакомцы» та «Ботфорт»… Утім, якби Квітка-Основ'яненко написав тільки ці твори, він, мабуть, так би й залишився в історії літератури серед письменників другого, а то й третього ряду. Те, що зробило його справді неповторним, були українські повісті й оповідання. Коли

1833 р. в другій книжці харківського альманаху «Утренняя звезда» (ініціатором цього видання був Квітка) побачили світ «Супліка до пана іздателя», «Салдацький патрет» та уривок з повісті «Маруся», – це був початок нової епохи в українській літературі. А вже восени наступного року в Москві з'явився друком перший том «Малороссийских повестей, рассказываемых Грыцьком Основьяненком», куди, крім «Салдацького патрета» й «Марусі», увійшло також оповідання «Мертвецький Великдень». Ще через три роки там-таки в Москві було оприлюднено й другий том Основ'яненкових «Малороссийских повестей…»: «Добре роби – добре і буде», «Конотопська відьма», «От тобі й скарб». Відтепер Квітка з повним на те правом міг сказати: «Мої герої та героїні всі в квітках і запасках, усі з тутешніх місць». Чому Квітка-Основ'яненко став писати по-українському? Сам письменник у листі до Петра Плетньова від 8 лютого 1839 р. пояснював це так: «Мені було прикро, що всі літають під небесами, вигадують пристрасті, видумують характери, а чому б не подивитись направо, наліво й не писати про те, що трапляє на очі? Живучи в Україні, призвичаївшись до мови її мешканців, я навчився розуміти їхні думки й примусив їх *своїми словами* переказувати їх публіці… І зізнаюся вам, описуючи Марусю, Галочку та інших, не можу, не вмію змусити їх говорити загальновживаною мовою…».

А все почалося зі славнозвісної «Марусі», яка стала справжнім архітвором Квітки-Основ'яненка. Недаром Квітчині знайомі казали, що йому не треба інакшої епітафії, ніж ось ця: «Він написав „Марусю“». Можна згадати й геніального поета Тараса Шевченка, котрий у листі до Квітки писав: «Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на всім світі. Ваша „Маруся“ так мені вас розказала, що я вас навиліт знаю». Історія появи цієї повісті така. Десь на початку 1830-х рр. добрий приятель Квітки Петро Петрович Гулак-Артемовський, що був на ту пору не лише професором словесного факультету Харківського університету, а ще й знаним українським письменником, пережив глибоку душевну кризу. Чудовий поет, який своїми романтичними баладами «Твардовський» та «Рибалка» прагнув вивести українську літературу за вузькі рамки «котляревщини», тобто за рамки бурлеску й травестії à la перелицьована «Енеїда», кидає поезію та й узагалі розчаровується в українському слові. Може, така радикальна зміна світоглядних настанов Гулака була пов'язана з одним дуже прикрим для нього інцидентом, про який розповідав Михайло Драгоманов у листі до Петра Лаврова від 5 лютого 1877 р. Мовляв, у 1830 р. князь Микола Рєпнін-Волконський, який був тоді військовим губернатором Малоросії, «пропонував зберегти козацькі полки, набрані в Чернігівській і

Полтавській губерніях для війни турецької та польської» (вісім козачих полків по тисячі чоловік були сформовані передовсім з метою придушення польського «Листопадового повстання» 1830 р.). Тим часом імператор «Микола Павлович усіх їх відправив на кавказьку лінію, Рєпнін був відставлений (кажуть, у нього був обшук), а малоросійське генерал-губернаторство перейменоване в Чернігівське, Полтавське та Харківське з резиденцією в Харкові, а не в Полтаві. Тоді ж таки був обшук і в харківського професора Гулака-Артемовського…». Та й загалом, у той час Артемовський переживав чи не найважчий період свого життя. У листі до Михайла Погодіна від 2 липня 1832 р. Квітка писав: «Петра Петровича спостигло неймовірне нещастя. Його молода, прекрасна, добра дружина після перших пологів… була налякана, тому втратила розум у прямому сенсі цього слова. Ні допомога медиків, ні всі старання досі нічим не можуть зарадити. А що найгірше, так це те, що вона не впізнає знайомих та і його самого сприймає як свого найбільшого ворога. Яка ж мука для ніжного чоловіка бачити все це від тієї, котра досі любила його так пристрасно».

Отож, якось у дружній розмові Квітка попрохав Гулака написати по-українському «що-небудь серйозне, зворушливе». Але той почав стверджувати, нібито українська мова для цього не годиться. І щоб довести Гулакові, що по-українському можна написати «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне», Квітка-Основ'яненко створює свою повість «Маруся». Анна Григорівна перегодом згадувала: «Артемовський казав, нібито українська мова груба, тож Григорій Федорович і написав „Марусю“». Зрештою, не тільки «Маруся», але й інші елегійні Квітчині повісті були ніби продовженням дружньої суперечки з Гулаком-Артемовським. У листі до Михайла Погодіна від 2 червня 1834 р. Квітка казав: «Вони написані, щоб розв'язати суперечку, нібито нашою мовою не можна написати нічого серйозного, ніжного, а одне тільки грубе, лайливе, блюзнірське». Саме так сприйняли цей твір і читачі. Наприклад, у своїй рецензії на другий випуск «Малороссийских повестей…», надрукованій у газеті «Северная пчела» за 16 листопада 1837 р., Євген Гребінка писав: «Давно хтось сказав, що українською мовою можна писати одне лиш комічне. Перед нами був факт: „Енеїда“ Котляревського, пародія в дусі фламандської школи, і люди, переконані цим фактом, сприйняли хибну думку за істину. Та варто прочитати „Историю Малороссии“, придивитись до характерів її героїв, прислухатись до їхніх пісень, щоб пересвідчитися, що народ з таким залізним характером, з такими глибокими почуттями може й не сміятись. Ще в 1834 році видав Основ'яненко першу частину своїх

прекрасних повістей, з яких видно, що він не поділяв прийнятої всіма гадки. У його „Марусі“ лагідні почуття показані так добре, що навіть прибічники цієї гадки, котрі мали намір сміятись до знемоги при одному імені Марусі, під кінець повісті плакали». А за основу своєї повісті Квітка взяв мотив марності дочасного людського життя.

Зворушлива історія кохання та смерті Марусі й Василя, що розпочинається зі скрушного оповідачевого: «Чи ми ж на сім світі вічні?» – домежно виразно оприявнює найзаповітнішу думку елегійних Квітчиних повістей: цілковиту покору людини Божій волі. «Філософія Квітки, – як тонко запримітив колись Василь Бойко, – це філософія колискової пісні, щоб спало дитя без журби і турбот». І ця «філософія колискової пісні» віддзеркалює самісіньке єство старої української духовної традиції. Мабуть, якраз тому Квітчина «Маруся» така суголосна не лише переважно мінорній українській народній пісні, але й нашій старій літературі. Пригадаймо хоч би сповнену молитовного трепету картину вранішнього пробудження природи на початку повісті: «Схаменулась травонька, як скропила її небесна росочка; піднялись стеблинки, розпукались цвіточки і, порозівавши ріточки свої, надихали на усю долину таким запахом, що, почувши його, забудеш про усе і тільки, здихнувши, подумаєш: „Боже милосердний! Отець наш небесний! І усе се, що тільки є на землі, у воді, під небесами, се усе ти тільки по єдиному милосердію своєму для чоловіка сотворив єси? А він, сеє мізернеє созданіє, ся билина, ся пиль і порошина, чи він же тобі благодарить?“.» У цих рядках виразно вчувається і прикметне для старого українського письменства величання Творця, і свідомість людської мізерності супроти нього (людина ж бо, як казав Сковорода, – «cinis, umbra, nihil»[24]), і благоговіння перед довершеністю й красою Божого творива, схоже на те, що його бачимо, наприклад, у «Перлі многоцінному» фундатора української «філософії серця» Кирила Ставровецького: «Поглянь-бо, чоловіче, на ті великі й дивовижні дари, що дав їх тобі Господь Бог. Чудовне та розцяцьковане зорями небо – покривало твоє. Пресвітле сонце – світильник у твоєму домі, а місяць міряє та показує тобі час. Вітри ж бо і гріють тебе, і прохолоджують. А земля – твоє підніжжя та скарбниця, та ще й турботлива мати, що носить тебе на своїх раменах. Вона годує тебе, немовби своїм молоком, усілякими розкошами й солодощами…». Може, якраз у цьому й криється секрет майже магічного впливу Квітчиної «Марусі» на душу простої української людини. Свого часу, читаючи селянам «Марусю», Борис Грінченко не без подиву спостеріг, що їхнє сприйняття цієї повісті посутньо відрізняється

від його власного. «Те, що мені здається сентиментальним, чого не бува в житті, – писав він у книзі „Перед широким світом“, – те вони вважають за прикмети ідеалу, і се робить їм намальований образ ще кращим, ще ріднішим і ближчим до серця». Те саме казав також Іван Манжура. «Спостерігаючи за тим, як народ читає різні „метелики“, – ділився він своїми враженнями з Миколою Сумцовим, – я запримітив, що симпатичні твори, наприклад, Мордовцева „Дзвонарь“ і „Салдатка“, так само як оповідання Марка Вовчка тощо, при читанні навіюють на справжній народ мало не сон. Тим часом оповідання Стороженка та Квітки зворушують слухачів, примушують їх сміятися й захоплюватись». Недаром мало не всі Квітчині українські повісті та оповідання («Маруся», «Конотопська відьма», «Мертвецький великдень», «Салдацький патрет», «Сердешна Оксана», «Добре роби – добре і буде», «От тобі й скарб», «Козир-дівка», «Перекотиполе», «Пархімове снідання», «Купований розум», «Підбрехач») виходили «метеликами» для народу.

«Марусю» та інші елегійні Квітчині повісті історики літератури не раз пробували розглядати в рамках естетики сентименталізму, маючи на думці те, що Квітка-Основ'яненко талановито зукраїнізував поширений в європейській літературі XVIII ст. жанр сентиментальної повісті. Ще Микола Петров у 1884 р. казав, що «Квітка на манір Карамзіна брав сюжети своїх повістей із життя нижчих та середніх станів, наділяючи своїх героїв та героїнь піднесеними, шляхетними й ніжними почуттями…». Мабуть, найбільш чітко такий погляд висловив перегодом Агапій Шамрай. Мовляв, Основ'яненко змодифікував у «специфічних обставинах українського побуту» жанр сентиментальної повісті, який, зародившись в Англії (пригадаймо хоч би низку творів Семюела Річардсона: «Pamela, or Virtue rewarded»[25], «Clarissa, or The history of a young lady»[26], «The History of sir Charles Grandison»[27]), швидко набув популярності в усій Європі та знайшов відгомін на російському ґрунті у творах Миколи Карамзіна, Федора Еміна, Петра Шалікова й інших. А вже звідти, зі значним запізненням, сентиментальна повість приходить і в Україну. Вплив сентиментальної повісті на Квітку, каже Шамрай, – цілком очевидний і виявляється, по-перше, у прикметній сюжетній схемі (нещасливе кохання двох молодих людей); по-друге, у пануванні стражденної жіночої постаті (недарма Павло Филипович свого часу назвав Квітку «поетом жіночої душі»), тоді як, приміром, у творах романтиків панує сильний чоловічий характер; по-третє, у надзвичайній чулості персонажів, адже «Маруся чи Галочка накидають швидше на панночок, а не на простих дівчат». Очевидно, такі присуди

доводилося чути й самому Квітці. Принаймні Анна Григорівна у вересні 1839 р. писала до Плетньова: «Чому ви гадаєте, що Галочка – неземна істота? Далебі, мені шкода, що ви думаєте, ніби в простому побуті не буває благородства душі й високих почуттів! Можу вас запевнити, що Галочка існувала і що тепер є в тому місці, де вона жила, люди, котрі розповідають про її розум та красу стільки похвал, що вона навіть у піснях збереглася…». Зрештою, і Шамрай відзначав, що Квітка-Основ'яненко далеко краще за Карамзіна знає реальне життя. Може, і справді, як казав Василь Бойко, Квітчина «Маруся» – то «реальна повість ідеальних характерів, ідеальної природи людської». Так чи ні, сам Квітка вважав себе реалістом. В одному з листів до Плетньова він спеціально наголошував на тому, що його «Маруся» та інші повісті «написані з натури, без жодного прикрашання й відтушовування». Крім того, Квітці навряд чи подобався сентименталізм. Так, у повісті «Украинские дипломаты» він іронічно змальовує коло читання провінційної панночки Пазіньки, де зринає не лише, скажімо, яка-небудь геть забута на сьогодні «Кароліна Ліхтфілд» Пауліни Ізабелли Монтольє, але й знаменита «Памела» метра сентименталізму Річардсона. А ще Квітка часом добряче-таки шкилював із суто сентименталістських кліше. «…Та й пишуть, і друкують московську нісенітницю, – писав він „по-козацькому“ до Тараса Шевченка, – як яка *разляпушка* вбивалася об своєму бахурові або як якийсь живжик одурив джинджигилясту панянку, що боялася і на людей дивитись, а тут… треба колиску дбати… Ось таке усе пишуть, – звісно, москаль: він по своїй вірі так і пише». А вже зовсім пародійно звучить тирада Квітчиного Євстратія М'якушкіна – графомана, що хоче задля втіхи публіки «брязнути» чимось «ніжним, sentiment'альним»: «А яка ж буде моя героїня *Деньдроніада*, так диво, розкіш, любо-дорого глянути; її обранець, чи то пак, „любчик“, буде *Келюваліан*, хлопець по-своєму неповторний: утілена чулість, пристрасть, вогонь!.. А їхній розлучник *Тартартритан* (та й імена ж я придумав! правда, на славу?) все буде їх гнати, розганяти; а вони, вірні коханці, усе будуть страждати, плакати, плакати… Начитаєтесь, панове, та й наплачетесь, пані!».

Уже бодай оці обставини здатні посіяти сумнів у тому, що Квітчин сентименталізм має за джерело один тільки досвід англійської чи російської літератури XVIII ст. Думка, згідно з якою цей сентименталізм є питомо український, а не позичений у чужих авторів, уперше була висловлена ще Миколою Костомаровим 1843 р. Костомаров побачив у психології Квітчиної Марусі прояв українського національного характеру, виплеканого

бурхливими подіями минулих епох. «…Звідки взялась оця витонченість Марусиного характеру?» – запитував сам себе вчений, щоб одразу ж відповісти: «Вона випливає з глибини українського національного характеру та ще, звісно, з української історії. Маруся – це українка старих часів, яка живе за нової доби». Отож, на думку Костомарова, чутливість Квітчиної героїні – то не що інше, як закарбована в психіці українки вітчизняна історія: «Минулися бурхливі часи, промайнули злигодні, народ став потроху звикати до мирного сімейного побуту, а жінка вже відчула душевний спокій, щастя тихого життя. Але печать минувшини лежить на ній, тому любов українки така замріяна й така глибока, що може погубити цю ніжну істоту, котра не годна здолати перепон, поставлених заздрісною долею поміж нею та її коханим…».

Перегодом на українському корінні й, сказати б, «реалістичності» Квітчиного сентименталізму будуть наголошувати Микола Дашкевич, Микола Сумцов, Сергій Єфремов, Василь Бойко та інші. «Сентименталізм Квітки, – писав, наприклад, Сумцов, – попри дуже незначні літературні домішки, є тим сентименталізмом, що знайшов своє віддзеркалення в українській народній поезії, а насправді то є реалізм, якщо мати на думці правдиве відображення основної риси національного характеру». Недарма Квітчині образи дуже часто живцем узяті з української уснопоетичної традиції. Ось, приміром, як змальовує письменник портрет Марусі: «Та й що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки, наче жарнівки, як одна, на ниточці нанизані». Тут усе від украшської народнопісенної лірики, а найперше – ота ряснота пестливих слів, що одразу впадає в око всякому, хто чує українську мову. Згадаймо, наприклад, що писав про це Крістоф-Дітріх фон Роммель, чия дружина Маргарита Чернова – племінниця улюбленого учня Сковороди Михайла Ковалинського – так чарівно співала українські пісні: «Ніде більше народна й побутова мова не є такою багатою на люб'язні та пестливі слова („любонько“, „голубонько“, „серденько“). Це можна бачити, починаючи від матері, яку її власна донька зве не інакше як „матінкою“, і закінчуючи візником, котрий збадьорює свого втомленого коня не так батогом, як лагідним словом…». Звідти ж таки походять і усталені порівняння, і сама ідеальна бездоганність ліній, із-за якої ледь-ледь прозирають індивідуальні рисочки. Це навіть не портрет, а ніби заквітчана іконка, парсуна

воплоченого янгола. Зрештою, Наум Дрот так і сприймає свою донечку: «…Найбільша милость Божая до нас, грішних, у тім, що наградив нас дочкою; та ще якою? Се не чоловік, се янгол святий…» А коли Василь, певно, маючи на думці Марусину красу, каже: «Ох, правда, дядечку..», – Наум перебиває парубка: «Цить-бо, Василю, мовчи… Се ти, бачивши її очі, або щоки, і що вона во всім собою красивенька, та й хвалиш її; а я не про її тіло, я кажу про її душу. Яка-то вона тихая, слухняная; Бога небесного зна, і любить, і боїться прогнівить його; нас шанує і бережеться якомога, щоб ні в чім нас не прогнівити». Батько виразно бачить у сво'ій доньці нетлінну красу «внутрішньої людини». І тут оповідь якось непомітно перебігає в питомо житійне річище. Не випадково набожні Квітчині герої так полюбляють читати й слухати драматичні історії Христових угодників і часто-густо сприймають світ крізь призму житійного канону: «І великії, і святії мужі, а скільки бідствовали на сім світі!.. Чого ж нам, грішним, тужити, коли біда постигне? Вони через своє терпіння царство заробили; треба ж і нам так робити, як і вони».

Власне кажучи, і тональність Квітчиних елегійних повістей, і їхні основні думки глибоко закорінені в попередній українській традиції. Зокрема, коли йдеться про засади Квітчиного світогляду, на думку неодмінно спадає наука Сковороди. Ще Григорій Данилевський говорив про посутній вплив духовних повчань Сковороди на Квітку, а перегодом Василь Бойко скаже: «…Між філософією Сковороди і світоглядом Квітки можна провести повний паралелізм, що іноді доходить в творах до текстуального збігу». І може, найвиразніше Квітчине «сковородинство» прозирає там, де йдеться про Божий промисел та про людську «сродність». «Не однакові зірочки на небесах, не однакова і деревня по садкам, – каже героїня „Щирої любові“ Галочка. – Не буде вишенька цвісти яблуневим цвітом, їй є свій цвіт. Не приньме березонька липового листячка. Не позбере соловейко другої самочки, як з свого роду. Усьому свій закон, а чоловікові – ще й найбільш того». Галочка, немов слухняна учениця Сковороди, говорить тут про Божу «економію», тобто про незбагненну для людського розуму премудру владнаність світу, допасовуючи це поняття до суспільних станів (згадаймо приказку Наталки Полтавки Івана Котляревського, котрий, так само як і Квітка, був письменником-«сковородинцем»: «Знайся кінь з конем, а віл з волом»). Прикметний для філософії Сковороди християнський платонізм, що перетворює увесь світ на якийсь божественний театр маріонеток, де сміх і сльози є неодмінними складниками космічної рівноваги та гармонії, розкриває і найглибше єство трагедії Квітчиної героїні. Галочка – справжня

іграшка в руках усевладної та примхливої долі. Зрештою, ця дівчина прийшла у світ тільки для того, щоб померти від любові.

Уже на початку своєї повісті Квітка, як слушно зазначив Дмитро Чижевський, пропонує читачеві не що інше, як сентиментальну варіацію за мотивами промови Арістофана зі славетного Платонового «Бенкету»: «От як так одна душа другу знайшла, що як сестри собі рідненькі, як серце з серцем здружилось, та вже їм і не можна нарізно жити, треба їм зійтися, треба їм одно одному втіхою і порадою бути. Такі не довго будуть дожидати: скоро зійдуться, мов давнішні приятелі, буцімто були колись укупі, розрізнились, а тепер знов зійшлись… Так бува меж людьми, усе нарівно, чи вони чоловіки, чи чоловік з дівкою, чи жінки промеж себе. Тут тільки душі себе знають, а до прочого діла нема…». Справді-бо, саме так трактував єство любові Арістофан у Платоновому діалозі «Бенкет» (189c – 193e), хоч думка, згідно з якою «Бог веде схоже до схожого», є і в Гомеровій «Одіссеї» (XVII, 218), і у восьмій книзі «Нікомахової етики» Арістотеля (1155a34), і в інших класичних джерелах. Неважко віднайти її також у творах письменників та філософів старої України, наприклад, в «Арістотелівських проблемах» Касіяна Саковича, у «Парергоні» Афанасія Кальнофойського чи в трактаті Івана Максимовича «Театрон». При тому Сакович і Кальнофойський розглядали її як усім відомий філософський постулат, а Максимович пов'язував саме з платонівською традицією. Та особливо часто ця думка зринає у творах Сковороди, котрий подає цю максиму і по-грецькому, і по-латинському, і по-українському… Словом, те, що Семен Іванович та Галочка люблятся, – не залежить од них самих, бо вони «були колись укупі», тобто отими спраглими одна одної половинками андрогіна, що про них казав був Арістофан у «Бенкеті», коли пробував пояснити, чому це Бог веде схоже до схожого. Але те, що вони не можуть побратися, від них так само не залежить – сам Бог споконвіку поділив людей на стани. Недаром Галоччин батько, говорячи про «неоднаковість зірочок на небесах», покликається на Біблію: «Адже пам'ятуєте, що Сифа, Адамового сина, рід та звали синами Божими, а Каїнів рід – синами чоловіческими. Хоч воно і не те, що благородні і прості, як ми тепер зовемо, а усе одні луччі, а другі нижче. З того віку так і пішло… І якби се не було од Бога, для порядку на світі, давно б воно перевелось: давно б Бог, гордим противний, давно б стребив і скоренив панство, якби воно було не від нього, а від гордості чоловіческої. Сеє усе бачачи, як мені піти против закону і порядку, від Бога даного, і у ваш рід благородний віддати свою дитину, рожденую од простоти і мужичества? Не буде благословенія Божого!». Ось тут і пролягає

метафізичне провалля. Галочка та Семен Іванович «сродні» поміж собою як персонажі Платонового міфа про андрогіна, але «несродні» на театрі людського життя. І їхня «сродність», і їхня «несродність» – від Бога. Байдуже, чи стануть Квітчині герої на шлях метафізичного бунту, чи підкоряться долі – на них усе одно чекає загибель. І Галочка, і Семен Іванович, і Маруся, і Василь – образи трагедійні, бо джерело їхньої загибелі ховається не в них, не в їхніх помилках, переступах чи пристрастях, воно – у незбагненних лабіринтах Божого промислу.

Релігійно-філософський зміст своїх елегійних повістей Квітка-Основ'яненко любить подавати відразу ж на початку твору. Як писав колись Юрій Савченко, кожна Квітчина повість «розпочинається поширеною інтродукцією – філософуванням на різні теми людського життя. В будові цих інтродукцій видно засоби риторичних побудувань ораторських монологів…». Справді-бо, початки Квітчиних повістей підхожі до звичайних церковних проповідей. Принаймні їхня морально-дидактична спрямованість дуже виразна й сильна. А подальшу фабульну частину повісті Квітка розгортає як барвистий образок-ілюстрацію, свого роду риторичний exemplum[28], до висловленої на початку теми. Так, сюжет «Марусі» покликаний засвідчити ідею марності земного життя людини, його радощів, утіх і насолод; повість «Добре роби – добре і буде» ілюструє євангельську настанову любові до ближнього, а сюжет «Перекотиполя» потверджує думку про те, що муки совісті є не чим іншим, як внутрішнім Божим судом.

Оці одвічні питання людського духу набувають у Квітки-Основ'яненка напрочуд яскравого етнографічного колориту, перетворюючись на, сказати б, одвічні питання української людини. Заради цього Квітка використовує і все своє знання нашої старовини, її звичаїв та обичаїв, і всі засоби тогочасної української мови, починаючи від неймовірної експресії народних голосінь і закінчуючи прикметними для «котляревщини» школярськими мовними грашками. Ось, приміром, «і ритори, і хвильозохви» Харківського колегіуму разом зі «своїми спекторами, що ходять вже у довгополих халатах і вже з заплетеною косою», ідуть гуртом на Гончарівку, аби хоч краєм ока глянути на місцеву красуню Галочку Таранцівну А комусь із них закортить і «зачепити її, та й не сміє і соромиться, та й навчить другого край себе і скаже: „Доміне Кутієвський! Як буде Галочка бігти мимо мене, то ви пхніть мене на неї, буцім я нехотя її заняв“.

Так що ж бо: доміне Кутієвський пхне, доміне Пузановський поточиться, зачепить Галочку, а та швиденько одскочить, як муха

відлетить, то доміне – плюхентус у грязентус і закаля свою пикентус (себто по-латинському, як вони, морочачи людей, говорять)». Але мовні грашки, звісно, аж ніяк не є тут основними. Глибина ідей, трагедіальність сюжетів, гранична емоційність, яка часом перехлюпує через край, наближаючи Основ'яненкову оповідь до форм чистої лірики, – усе це вимагало від письменника нового слова, порівняно зі словом «Енеїди» Котляревського та його послідовників. І, мабуть, головною заслугою Квітки, як казав Агапій Шамрай, «треба вважати заведення в українській літературі серйозної мови, що у нього прекрасна…». Це була справді прекрасна, органічно-народна мова, сказати б, щира слобожанська автентика. Вона, підкреслював Микола Сумцов, «відзначається простотою та чистотою, у ній нема нічого манірного, штучного, саморобного».

Слід ноголосити, що Квітка був не лише чудовим знавцем української мови, але й гарячим її оборонцем. Він був глибоко переконаний у тому, що намагання необізнаних із нею мудрагелів «довести десяткам мільйонів людей, які розмовляють, пишуть і з насолодою читають своєю мовою», нібито такої мови взагалі нема, приречені на невдачу. Більше того, Квітка радив видавцеві «Отечественных записок» Андрієві Краєвському подавати огляд новинок української літератури окремо від огляду літератури російської, десь «поміж німцями, французами тощо», себто визнати українське письменство за цілком самостійну галузку європейської літератури.

Якраз проти недоброзичливих російських критиків («цехових зубоскалів») з їхнім сакраментальним: «Штио да штио это неверняка̀но? Мы не понимаем-ста ничаво», – Квітка-Основ'яненко спрямував і своє програмне оповідання «Салдацький патрет». Він каже їм те, що сказав маляр Кузьма Трохимович шевцю Терешку, коли той поліз не в своє діло: «Швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайся!». Сюжетний та образний лад цієї «латинської побрехеньки» засновується на старих греко-римських оповідках про славетних малярів, зокрема на анекдоті про Зевксіїв мальований виноград, на який зліталися птахи, та на історії про Апеллеса й чоботаря («Ne sutor ultra crepidam»[29]). Як зазначав Микола Зеров, саме «ці два мотиви – мотив ілюзії і мотив дотепної відповіді майстра на некомпетентну критику – й поклав Квітка в основу свого твору». Інші коментатори, зокрема Агапій Шамрай, Євген-Юрій Пеленський, Дмитро Чижевський, Євген Кирилюк, так само вказували на ці два сюжети. Утім, розповідаючи про Кузьму Трохимовича, про його мальованого «салдата», про шевця Терешка й інших, Квітка перелицьовує на свій лад щонайменше чотири мандровані сюжети, які беруть

початок у XXXV книзі «Природознавчої історії» Плінія Старшого: про Зевксіїв виноград, про Апеллесового коня, намальованого так ловко, що до нього іржали інші коні, про Парразіїв серпанок, а найперше – про суперечку Апеллеса з чоботарем. Оцю останню історію Пліній розповідав так. Апеллес – придворний художник Александра Македонського – мав звичку виставляти «свої готові вже картини на балконі на показ прохожим, а сам, сховавшись за картиною, слухав, які недоліки помітили прохожі, вважаючи, що народ кращий суддя, ніж він сам. Кажуть, начебто один швець зробив йому закид, що на сандаліях він зробив унизу на одну дірку для ремінця менше, ніж потрібно. Наступного дня, коли швець, гордий від того, що помічена ним попереднього дня помилка виправлена, почав глузувати з намалювання гомілки, обурений Апеллес виглянув і заявив, щоб швець не висловлювався про те, що намальовано вище від взуття…». За часів бароко ці Плінієві сюжети мали в Україні, мабуть, не меншу славу, ніж перелицьована Котляревським Вергілієва «Енеїда». Наші письменники XVII—XVIII ст. залюбки зверталися до них найперше тоді, коли мова заходила про зрадливість людських чуттів та марність видимого світу. «Люди, що гасають за розкошами цього світу, – писав у книжці „Вінець Христа“ Антоній Радивиловський, – схожі на тих пташок, що зліталися були до Зевксієвих мальованих ягід… та так без жодної поживи й летіли собі геть. Хіба ж не нагадує цей перелесний світ маляра Зевксія?» Трохи перегодом Іван Максимович тлумачитиме у філософському ключі сюжет про змагання Зевксія з Парразієм: «Була колись суперечка між Зевксієм та Парразієм про те, хто з них ліпший майстер. Зевксій намалював собі ягоди так гарно, неначе вони й справді на деревах ростуть, аж птахи сідали на них та клювали. Тим часом Парразій виніс картину, нібито накриту прозірчастим серпанком… Тоді Зевксій, що запишався був від поведінки птахів, попросив, аби Парразій зняв серпанок та й показав, що воно там намальовано. Осміхнувся Парразій, і Зевксій, зрозумівши свою помилку, вкрай засоромився й почав славити переможця… Тож не варто завжди довіряти почутому й побаченому, часом то тільки омана, адже чуття зраджують нас». А ось як була змальована суперечка Апеллеса з чоботарем у відомій почаївській книжці «Зерня Божого слова» (1772): «Славний маляр Апеллес мав звичку виставляти свої картини там, де збиралося багато людей; так він хотів дізнатися, чи нема бува в тих картинах якого ґанджу. І коли одного разу чоботар ганив щось у зображенні чобіт, Апеллес терпляче його слухав, але коли чоботар почав ганити образ, пішовши від чобіт угору, тоді Апеллес образився й сказав: „Чоботарю! не лізь вище чобіт“».

Як бачимо, для того щоб написати «Салдацький патрет», Квітці не конче треба було звертатися безпосередньо до Плінієвої «Природознавчої історії», як гадав Микола Петров, – він міг легко скористатися з популярних сюжетів старої української літератури. Письменник просто розмальовує їх соковитими фарбами слобожанського ярмарку. Тут ніби оживають колоритні персонажі вертепу. Ось моторна й завзята Явдоха Колупайчиха верховодить своїми бублейницями, палянишницями й тими, що «кухликами пшоно, а ложками олію продають», ось щасливий до нестями чумак Матвій Шпонь частує всіх горілкою й, наче мала дитина в калюжі, пританцьовує в шерітвасі з дьогтем, ось старий циган «знай божиться і жінкою, і дітьми та проклина свою душу, і батька, і матір, а усе затим, щоб стару, сліпу, сапату й з вибитою ногою кобилу продати замість молодої, здорової», ось москаль поцупив у роззявкуватих хазяїнів «повнісінький мішок груш та й преть його, мов своє», ось по-святковому вбрані дівчата вихиляються, «як тії пави», а ось і «парубоцтво: шевчики, кравчики, ковалі, свитники, гончарі і зо усякого ремества бурлацтво»… А що вже добра́: тут – «терта кабака і тютюн у папушах; а там – залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі і усе, чого треба. А тут вже – лавки з красним товаром для панів: струковатий перець на нитках, родзинки, хвиги, цибуля, усякії сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня… кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гаплики… А тут з Водолаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики… Був і дівчачий товар: стрічки, скиндячки, серги, баєві юпки, плахти, шиті рукава і хустки; жіноцькі очіпки, серпанки, запаски, кораблики, рушники, і шиті і з мережками, щітки, гребні, днища, веретена, сіль товчена, глина жовта, запанки голов'яні; персні, черевики… аж утомишся, розказуючи. Чого то там не було!».

«Салдацький патрет» розпочинає шерег жартівливих українських творів Квітки-Основ'яненка. А продовжує його, зокрема, оповідання «Мертвецький великдень» – один із найраніших творів письменника українською мовою. Це оповідання Квітка присвятив «козаку Володимиру Луганському», тобто видатному російському прозаїкові, перекладачеві, етнографові й лексикографові Володимиру Івановичу Далю, який чудово знав творчість Квітки-Основ'яненка, а особливо високо цінував його українські повісті. «Я гадаю, – писав Даль 1854 р. Григорію Данилевському, – що Квітка – один з найперших і найкращих оповідачів своєю рідною мовою». Сюжет цього оповідання засновується на фольклорних переказах. Сам Квітка в одному з листів до Петра Плетньова писав: «Ця легенда – місцева

оповідка, щорічне нагадування в сім'ї на заговини про „Терешка, який попався мерцям з вареником“». Мертвецьким, чи навським, Великоднем на Україні споконвіку називали Чистий четвер – найважливіший день останнього тижня перед Великоднем. Цього дня не можна було вживати гарячої страви, а пісну страву слід було неодмінно запивати, щоб «прополоскати зуби» від скоромного. Тому Чистий четвер називали ще «полоскозубом». Згідно з народними віруваннями, цього дня небіжчики сходилися до церкви. Переказ, сюжетно дуже підхожий до Квітчиного «Мертвецького великодня», записав перегодом відомий етнограф Василь Милорадович у своїх «Заметках о малорусской демонологии»: «Чоловік їв вареники з вечора на Масляне пущання й задержав сира у роті до дванадцяти часів. Вийшов з хати, світиться у церкві. Піду подивлюся, що таке? Пішов, коли собрались мертвяки у церкві і просять його: уділи нам того, що в тебе є. Він острахнувсь, каже: „Тут я вам не дам. Пойдем на кладовище, я вас там розділю“. Повів їх на кладовище, каже: „Сідайте у лави, малі до малих, великі до великих“. Поки він їх сажав, півень заспівав, вони по містах пішли»…

А найбільшим та найпопулярнішим серед жартівливих творів Квітки-Основ'яненка є повість «Конотопська відьма», написана в 1833 р. й присвячена Михайлові Якимовичу Бедрязі – доброму знайомому Квітки, майору, який у 1828—1831 рр. був членом ради Харківського інституту шляхетних панночок, а в 1828—1829 рр. – депутатом від дворянства Зміївського повіту Харківської губернії.

У «Конотопській відьмі», за словами Івана Франка, наш письменник подав «незрівняний майстерний малюнок старих козацьких порядків, може, з половини XVIII віку, в новочаснім сатиричнім освітленні». Ця, на перший погляд, неймовірна й безглузда історія купільного розпізнавання відьом, як підкреслював сам Квітка в листі до Петра Плетньова від 8 лютого 1839 р., засновується «на розповідях старожилів». Та й українські судові акти XVIII ст. переконливо засвідчують правдивість Квітчиного сюжету. Наприклад, у 1709 р. набожний люд добряче таки «покупав» шляхтянку Яворську, яка була запідозрена в чаклунстві. Бідолашну жінку роздягли догола, по-особливому зв'язали (великий палець правої руки було прив'язано до великого пальця лівої ноги – і навхрест), проділи між зв'язаними кінцівками мотузку та й почали опускати на блоках у воду. Оскільки жінка тонула, то «милосердні» судді визнали її невинною. Зрештою, топлення «відьом» не було чимось несусвітнім навіть за часів Квітки-Основ'яненка. Автор «Конотопської відьми» в тому-таки листі до Плетньова

стверджував, що одна поміщиця із сусідньої губернії під час страшної посухи 1833 р. «на подив і навіть жах» відродила цей «обичай». Та й у Європі останні публічні процеси над «відьмами» відбувалися ще за життя нашого письменника, у 1782 р., а принагідні згадки про «інкубів» та «суккубів» є навіть у трохи пізніших богословських трактатах (зокрема, про них писав 1787 р. Пантелеймон Кульчицький у своєму виданому в Почаєві курсі морального богослів'я).

Отож, узявши за основу почуту від старих людей реально-фантастичну історію конотопської відьми Явдохи Зубихи, Квітка чудесно змалював у сміховинному ключі «труди та дні» козацької старшини часів Гетьманщини. Власне кажучи, на передньому плані перебуває тут не конотопська відьма, як можна було сподіватися, зважаючи на назву повісті, а пан сотник «прехваброї Конотопської сотні» Микита Уласович Забрьоха та велемудрий сотенний писар Прокіп Ригорович Пістряк. І оці двоє, і решта персонажів Квітчиного твору анітрохи не нагадують старих українських козаків-лицарів – залишилась одна тільки козацька машкара, за якою приховується як не «глумленіє пиянственноє», так «глумленіє з молодицями». Наприклад, «смутний і невеселий» після отриманого від хорунжівни Олени гарбуза конотопський сотник Забрьоха вперше постає перед читачем ось таким: «голова йому нечесана, чуб не підголений, пика невмита, очі заспані, уси розкудовчені, сорочка розхристана; край його на столі люлька і гаманець, каламар, гребінець і повна карватка ще торішньої дулівки…». Тож не дивно, що замість того, щоб вести свою «прехвабру» сотню до Чернігова, пан сотник за порадою хитрого писаря заходився топити в ставку жінок. Отак і розпочалась історія про те, як помстилася конотопська відьма Явдоха Зубиха своїм кривдникам – сотникові й писареві, пошивши їх обох у дурні.

У цьому динамічному й цікавому сюжеті неабияку роль відіграє народнопоетична фантастика. Тут і чаклування, і перевертні, і чудернацький лет пана сотника над Конотопом на манір гусака: «…Усі ж то позадирали голови і дивляться, як пан Забрьоха, мов птах який заморський, летить попід небесами: руками бовта, мов крилами, черкеска йому роздувається, ногами дрига, шаровари налужились, сам употів, ніби у гарячій бані, і летить, і кричить, і де заздрить на землі чоловіка, то скільки є голосу пити просить. Сеє бачачи, старі люди плюють, жахаються, жінки голосять з переляку, а малим дітям не одному довелося переполох виливати».

«Конотопська відьма» має дуже стрункy композицію: чотирнадцять розділів та «закінченіє», тобто епілог. А кожен

розділ повісті розпочинається підхожими фразами: «Смутний і невеселий сидів собі на лавці…», «Смутно і невесело було раз уранці…», «Смутний і невеселий, надувшись, як той індик перед індичками…», «Смутна і невесела ходила по своїй хаті…», «Смутна й невесела, прокинувшись, сиділа на ліжку…» тощо. Ця грайлива анафора не тільки надає тексту повісті змістовно-формальної єдності, а ще й виконує роль своєрідного камертона сміху. Зрештою, Квітка майстерно використовує найрізноманітніші засоби комічного, від промовистих імен головних персонажів (Забрьоха означає «захвиськаний, нечупаха», а Пістряк – «прищ») до блискучих стилізацій під барокову українську слов'янщину, тобто під «мову з письма». На «мові з письма» автор будує тут цілі сцени. Досить пригадати хоч би колоритний діалог Забрьохи та Пістряка про страхолюдну Солоху:

«– Що то за проява стоїть?

– Мню, – каже писар, – яко сія єсть єдиная із семидесяти дщерей царя Ірода, їх же він, окаянний, породи погуби ради рода християнського. Єдина суть лихорадка, другая лихоманка, третя трясця, четверта напасниця, п'ята поганка, і прочії, їм же ність числа. Аз же мню…

– Та ти не мни-бо, пане писарю, а кажи діло. Чи це перевертень, чи се вона справді така?

– Єй, господине! Єгда возрю на неї умними очима, то зрю… превелеліпную дівицю; єгда же разсмотряю її гріховними, плотськими очима, то обрітаю її з'їдомою паршами паче усіх мерзостей усього лиця землі».

У цьому епізоді Квітці вдається очуднити і характерні прикмети староукраїнського «високого» синтаксису з його повторами, градаціями, антитезами тощо, і моду наших барокових письменників говорити не «ясно», тобто не прямо, а «фігуратно», за допомогою всіляких «притч», повсякчас покликаючись при тому на Святе Письмо, і навіть звичку старих українських авторів дивитися на світ «очима серця»…

В останні роки життя Квітка-Основ'яненко все більше й більше віддалявся від світової марноти. Звісно, Григорій Федорович та Анна Григорівна й раніше любили самотність. Лише вряди-годи до них у гості приходив хто-небудь із родичів. Інколи в низенький основ'янський будиночок за кам'яною огорожею могли завітати й приїжджі письменники чи актори: Євген Гребінка, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Михайло Щепкін, Петро Григор'єв. Розказують, наприклад, зворушливу історію про те, як зустрічалися на Основі Квітка з Гребінкою. Візник зупинив дрожки, на яких приїхав Євген Павлович Гребінка,

якраз перед вікном Квітчиного будинку. «А чи дома пан Основ'яненко?» – спитав Гребінка в літнього чоловіка, котрий читав за розчиненим вікном книжку. А потім придивився до старого пильніше й, упізнавши, привітавсь: «Здоров, батьку Грицьку!». Тоді Основ'яненко (це був він) повільно відірвався від книги, перехилився у вікно й спитав тремтячим від радості голосом: «А чи не Гребіночка?». Може, саме під час цих відвідин Квітка-Основ'яненко й запропонував Гребінці видавати при «Отечественных записках» україномовний додаток. Принаймні 12 жовтня 1839 р. Євген Павлович писав Квітці, що вже встиг переговорити про це із санкт-петербурзькими журналістами й переконав Краєвського видавати чотири україномовні додатки на рік при новому журналі «Отечественные записки», в якому будуть співробітничати «всі літератори, що мають у собі достатньо гордості й не можуть підкорятися деспотизму Сенковського…». Та й сам Квітка за тиждень до цього, 3 жовтня 1839 р., писав до Михайла Максимовича: «Ваша думка, щоб видавати що-небудь на „наській мові“, здається, з наступного року повинна здійснитися. Уже подана доповідна записка (так, у всякому разі, мені сповіщають), щоб було дозволено при „Отечественных записках“ на 1840 р. видавати 4, 6, 8 додатків українською мовою. Чекаємо на вирішення. Матеріали є, редактор – пан Гребінка… Ми повинні присоромити й примусити замовкнути людей з дивовижною гадкою, які вголос проповідують, що не треба писати тією мовою, якою розмовляє 10 мільйонів людей, яка має свою силу, свою красу, котру не можна передати іншою мовою, свої звороти, гумор, іронію…». Цей намір так і не був утілений у життя. На те були різні причини, зокрема й цензурні. 13 січня 1839 р. Гребінка писав Квітці, що на пропозицію видавати український додаток при «Отечественных записках» цензура «не каже ні те, ні інше. Усі як наче чогось бояться!..».

Заходили до Квіток і професори та студенти Харківського університету: Петро Гулак-Артемовський, Амвросій Метлинський, Ізмаїл Срезневський, Микола Костомаров, Олександр Корсун. їх радо зустрічала і хазяйка, і сам Квітка-Основ'яненко. Гості бачили перед собою середнього на зріст літнього чоловіка, майже лисого, з одним оком та помітними плямами на лобі (сліди від невдалого феєрверка), одягненого або в темний костюм, або просто в халат. Тим часом, як свідчив Валер'ян Квітка, у місті наш письменник «дружби ні з ким не заводив і явно уникав усілякого спілкування, яке було йому не до душі. Читання заступало йому живих людей». Судячи з усього, Квітка не любив руху, принаймні з Харкова нікуди не виїздив, ба навіть рідко коли виходив на прогулянку. Натомість старий письменник страшенно любив сидіти вдома,

гратися з дітьми, розповідати їм усілякі історії та казки. Діти теж надзвичайно його любили. На жаль, Бог не дав Григорію Федоровичу та Анні Григорівні щастя мати власних дітей. Очевидно, для обох це була страшенна трагедія.

Під час поїздок на службу Квітка-Основ'яненко залюбки розмовляв зі своїм старим машталіром Лук'яном – непересічним чоловіком, від якого, кажуть, чув ті історії, що потім не раз ставали сюжетами його повістей і оповідань. Можливо, якісь Лук'янові оповідки Квітка-Основ'яненко переказував як бувальщини і своїм столичним знайомим. Одну з таких пікантних історій знаходимо, наприклад, у листі Квітки до Федора Коні від 30 жовтня 1840 р.: мовляв, місцевий пан звинуватив свою куховарку в тому, що вона з'їла кілька зварених для нього раків, на що куховарка відповіла: «Батечку, Іване Івановичу! Та якщо я хоч одного рака з'їла, то нехай я перед твоєю милістю сама раком стану».

Навіть тоді, коли слобідське дворянство обрало письменника на високу посаду голови Харківської палати кримінального суду, спосіб життя подружжя Квіток навряд чи змінився. Принаймні рівно через місяць після обрання, 26 жовтня 1840 р., Основ'яненко писав Плетньову: «Ми не ведемо легковажного, гамірного життя, коло наших знайомих дуже обмежене; хоч ми й живемо поблизу міста, але в селі, по-сільському; у всьому дотримуємось пристойності, коли виходимо у світ, цураючись обоє будь-якого легковажного гамору й марноти». Щоправда, «нова посада вимагає жити в місті й більш тісних стосунків з домами й родинами начальників». Це буде трохи обтяжливо, міркує письменник, але грошей для скромного проживання в місті має вистачити, адже його платня на новій посаді складатиме 4000 карбованців асигнаціями. Одна-єдина дорога річ, яку доведеться тепер купити, – екіпаж. Очевидно, Плетньов радив Квітці не купувати дорогий екіпаж, а придбати собі легкі, так звані «докторські», дрожки, але Квітка, покликаючись на те, що норови провінції дуже відрізняються від звичаїв та обичаїв «північної Пальміри», стояв на своєму: їм з Анною Григорівною для виїздів потрібна таки велика чотиримісна карета. Через кілька місяців Плетньов придбав їм у Санкт-Петербурзі відповідну карету, а 27 березня 1841 р. Квітки вже отримали її в Харкові. Такими були клопоти, пов'язані зі службою. Та загалом Григорій Федорович й Анна Григорівна жили тепер, мов Філемон і Бавкіда, – самотою. 18 січня 1841 р. Квітка писав до Михайла Погодіна: «Я та моя дружина. Ось наш світ. Міська легковажність, балачки, плітки та інші неприємності чужі нам і невідомі. Наші заняття: читаємо й *читане розуміємо».* У вільний від служби час Григорій Федорович,

як завжди, писав. На жаль, того вільного часу було тепер обмаль. «Від занять по службі, – сповіщав Квітка 18 січня 1841 р. тогото-таки Погодіна, – маю дві-чотири години, коли пишу. Пишу одним махом, а якби переробляти й виправляти, то за цілий рік не написав би й повісті. Після написання читаю перед моїм єдиним цензором, виправляю, доповнюю трохи й у такому вигляді надсилаю». Вільного часу стало ще менше, коли Квітка нарешті отримав-таки затвердження на посаді й приступив до виконання своїх обов'язків. Ось що писав він 24 жовтня 1842 р. про своє життя-буття Петрові Плетньову: «Нова служба змусила мене переселитись якщо й не в саме місто, то в передмістя, близько до служби, та, на радість, не близько до міського галасу, якого ми, по можливості, намагаємось уникати. Справ по службі багато, так багато, що ніколи й читати всіх журнальних дурниць. Пишу ж – та й то лиш інколи – прихватком, у перервах між справами». На заваді заняттям літературою стояли в цей час не тільки службові обов'язки, але й здоров'я. Прийшла старість зі своїми недугами. Особливо тяжко Квітка-Основ'яненко хворів узимку 1842 р. Якраз тоді, коли всі люди довкола радісно зустрічали новий рік, старий письменник був близький до смерті. «Хвороба, – писав він Плетньову 7 лютого 1842 р., – схопила мене в перші години нового року, та я ще й тепер не одужав до кінця». Але Квітка-Основ'яненко все ж таки не залишав літературу. Про що він писав останніми роками? Здебільшого про те, що було колись давно. Саме в цей час він створює цілу низку прекрасних історичних нарисів: «Основание слободских полков», «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «Театр в Харькове», «Головатый», «Предание о Гаркуше», «Татарские набеги», «Основание Харькова»… Останньою прижиттєвою публікацією Квітки-Основ'яненка став написаний з нагоди тридцятої річниці війни з Наполеоном нарис «1812 год в провинции». Він побачив світ 1843 р. на сторінках «Отечественных записок».

А самісінький кінець життя нашого письменника був затьмарений конфліктом із братом. 1 травня 1843 р. Квітка-Основ'яненко сповіщав Плетньова, про те «горе, яке його спостигло». «Я маю, – писав він, – старшого брата, таємного радника, який служив сенатором і відомий вище свого кола. Нас тільки двоє братів, ми жили між собою зразково, і я втішався його любов'ю. Цей брат… у січні цього року обвінчався зі своєю кріпосною бабою, з якою жив цілий вік, і як її саму, так і прижитих з нею дітей збагатив коштом дітей законних. Можете уявити, як вразило мене це лихо. Це все відбувалося за дві версти від Харкова, в селі, і ні за нашими стосунками, найбільш дружніми до цього, ні за його діями щодо мене, як до меншого

брата, я не міг ні відмовити його від такого ганебного вчинку, ні перешкодити йому в тому. Удар – і з огляду на низку обставин, удар жорстокий – був завданий. Із самого дитинства дуже люблячи його й бажаючи все йому дати, я не взяв своєї частини спадщини, а віддав усе йому для підтримки його по службі вже на важливих посадах, собі ж залишив право одержати – та й то через деякий час – капітал нікчемний проти того, який мав бути, а отже, і недостатній, щоб мати змогу жити більше-менше забезпечено. Першим моїм обов'язком було заступитися за братових рідних дітей, близьких мені по крові й по моїх почуттях до них. Я просив захистити їхню власність, але це залишено без уваги й відкинуто з обуренням. Я вимагав свого – і в цьому мені відмовили, наполягаючи, щоб я залишив *усе* й визнав би в правах цю паскудну бабу, від якої за весь час її непрямого панування ми зазнавали силу-силенну грубощів, зухвальств і прикрощів, і яка – наскільки я знаю її характер – якщо, визнавши, дам їй волю над собою, готова звести мене зі світу своєю поведінкою й нахабством. Ви розумієте, що ми не схотіли навіть чути про таку пропозицію, порвали з братом усі стосунки й з гіркотою дивимось, як марнується останнє добро, що належить моїй любій рідні, а самі, попри всю законність вимог, заснованих на рахунках, не отримуємо нічого, ба навіть відсотків, необхідних нам для прожиття. Усі ці *солодкі* події неабияк убили мій дух і сильно потрясли моє старече здоров'я. Я не вірю, щоб усе спокійно розв'язалось, і майже щодня доходять до мене нахабні слова баби-тріумфаторки. Якби брат обвінчався з іншою, нехай би і з селянкою, нехай би і з останньою жебрачкою, для всіх нас було б легше… Але ця тварюка, що розладнала життя брата з попередньою дружиною, що підступом віддалила його від дітей і грабувала їхні статки, тепер заживе всіх способів, щоб у слабкого, засліпленого старого взяти решту, а потім потішатись над усіма нами». Десь на цю пору Квітка-Основ'яненко, спираючись на родинні перекази, писав нарис «Основание Харькова», який уперше було надруковано в збірці «Молодик на 1843 рік» і присвячено небожу Валер'янові Квітці, чиї інтереси письменник обстоював у суперечці з його батьком. Судячи з усього, викладена тут зворушлива історія про щиру братерську любов між Григорієм та Андрієм Квітками, в якій легко добачити паралелі до життя самого письменника і його старшого брата, мала на меті напоумити Андрія Федоровича, нагадати йому про славні традиції роду, про братерську любов, про обов'язок перед рідними… Але все було марно. Принаймні 13 червня 1843 р. Квітка писав Плетньову: «З братом у мене все, як і раніше». Андрій Федорович не хотів зважати ані на вмовляння єпископа

Харківського та Охтирського, відомого вченого, проповідника й церковного діяча Інокентія Борисова, ані на поради генерал-губернатора князя Миколи Андрійовича Долгорукова. Він і чути не хотів про те, щоб повернути Григорію Федоровичу належну йому частину батьківського спадку. А той своєю чергою не мав ані найменшого бажання розпочинати зі старшим братом судову тяганину. Отож, з болем каже письменник, «якби я не мав посади, то їй-бо не знав би, як і за що жити».

Аж ось, нарешті, останній відомий лист Квітки-Основ'яненка, написаний незадовго до смерті. Він адресований Федорові Олексійовичу Коні, і йдеться в ньому про літературу, театр, спільних знайомих… Словом, лист як лист. Тільки насамкінець – щемливий постскриптум, в якому Квітка говорить про свою колись любу Основу: «Основа так опоганилась, що соромно й титулуватися нею, та нічим замінити. Заступити іншим прибраним іменем, наприклад, Бездомний або щось подібне, не годиться й не личить, а власного імені не хочу ставити. Нехай ваші брати журналісти розпікають Основ'яненка, а не Квітку». Старий письменник, який так пишався і своїм давнім родом, і своєю Основою, перед смертю не хотів зватись Основ'яненком. Тепер йому й справді куди більше личило б ім'я Бездомний…

Наприкінці липня 1843 р. Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко тяжко захворів. Хвороба мучила його одинадцять днів… Він помер 8 (20) серпня 1843 р., о п'ятій годині пополудні, в Харкові, на руках своєї коханої дружини та в колі рідних і друзів, серед яких були Микола Юрійович Квітка, Петро Петрович Гулак-Артемовський та інші. 21 серпня в «Приложениях» до 33-го числа «Харьковских губернских ведомостей» було сказано, що смерть Квітки-Основ'яненка – це «втрата, яку глибоко відчує кожен, хто знав покійника, його щиру любов до вітчизни, його зразкову ревність у службі, його правдивий, благородний характер та спосіб думання, його заслуги перед краєм!». Провести письменника в останню путь зібралася сила-силенна люду. Уся довга й широка Катеринославська вулиця (нинішній Полтавський шлях) – від Благовіщенського собору до Холодногірського кладовища – була вщерть заповнена народом. Сюди зійшлися люди різних станів не тільки з усіх куточків міста, але навіть селяни з прилеглих до Харкова сіл. Труну з тілом небіжчика несли голови та члени губернських установ. Було присутнє все найвище місцеве начальство на чолі з генерал-губернатором князем Миколою Андрійовичем Долгоруковим та цивільним губернатором Сергієм Миколайовичем Мухановим. Погребальну службу правив преосвященний Інокентій Борисов. Він же таки виголосив слово, яке, як каже Григорій Данилевський,

«красномовно повчало слухачів і нагадувало про життя покійника». Люди прощалися не лише з надвірним радником та кавалером Григорієм Федоровичем Квіткою, але також зі славетним письменником Основ'яненком. На очах багатьох бриніли сльози…

Андрій Федорович переживе свого молодшого брата всього на кілька місяців – його не стане 6 квітня 1844 р. Тим часом Анна Григорівна буде жити ще майже дев'ять років. Та очевидці стверджують, що після кончини чоловіка світ перестав для неї існувати. Вона ніби з дня на день чекала смерті, щоб знов бути разом зі своїм обожнюваним Григорієм Федоровичем…

У вічності вони спочивають поруч. На їхньому спільному нагробку напис: «Тут покоїться прах Григорія Федоровича Квітки (Основ'яненка). Народився 18 листопада 1778. Помер 8 серпня 1843. Анна Григорівна Квітка, уроджена Вульф. Народилась 1800 року, 17 травня. Померла 13 січня 1852 року».

* * *

Творчість Квітки-Основ'яненка посідає в нашій літературі особливе місце. Коли 1843 р. Микола Костомаров на сторінках третього тому харківського альманаху «Молодик» писав про те, що честь створення нової української літератури належить письменникові, який виступив під прибраним ім'ям Основ'яненка, він навряд чи погрішив проти правди. Зрештою, українські повісті та оповідання Квітки відкривали нову сторінку і в письменстві всієї Європи. Беручи свої сюжети «виключно з життя народного», скаже перегодом Іван Франко, Квітка-Основ'яненко на ціле десятиліття випередив відповідні твори письменників-«натуралістів»: Жорж Занд, Івана Тургенева, Федора Достоєвського та інших. Так чи ні, а нова українська література багатьма своїми рисами завдячує саме Квітці-Основ'яненкові. Недаром же Юрій Федькович назвав Квітку ясним місяцем на небосхилі українського слова («Нема в нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, і нема зіроньки, як наша Марковичка»), а Михайло Драгоманов у листі до Мелітона Бучинського від 25 грудня 1872 р. зарахував Квітку-Основ'яненка, поруч із Тарасом Шевченком та Миколою Гоголем, до трійки найбільших українських класиків XIX століття.

notes

Примечания

1

(Ornowski I.) Bogaty w parentelę, sławę y honory wirydarz herbownemi wielmożnych ich mośćiow panów P. Zacharżewskich, poroznie po swych kwaterach zasadzony rozami na ozdobę rodowitey, sławney y zamożney w honory prozapiey in triadę roz wysymbolizowaney lego Carskiego Naiasnieyszego maiestatu stolnika y połkownika Charkowskiego, wielmożnego iego mości pana P. Theodora Zacharżewskiego niesmertelnemu imieniu oyczysta muza… – Kiiów, 1705.

2

Тут і далі іншомовні тексти подаю у власному перекладі. – *Авт.*

З

«Любов Психеї й Купідона» *(фр.)*.

4

Остання фраза – слова Пилата з Євангелії від Івана 19: 22: «Що я написав – написав!».

5

У Квітки-Основ'яненка помилково написано «17-літній».

6

Цивільний чин III класу, який відповідав військовим чинам генерал-лейтенанта й віце-адмірала.

7

Квітка говорить тут про бульбоносну кислицю, яку можна вживати як картоплю і яку зараз культивують тільки на високогір'ях Центральної та Південної Америки.

8

Владимиров служив в Острогозьку повітовим суддею і справником.

9

Ідеться про їхнього спільного приятеля Олександра Савича Коренева.

10

Останні слова взято з Першого послання св. апостола Павла до коринтян, 5: 5.

11

Парафраза Євангелії від св. Луки, 7:23. Пор.: «І блаженний, хто через Мене спокуси не матиме!».

12

«Поїздка до внутрішньої Росії та Польщі» *(нім.)*.

13

«Спогади про моє життя та мій час» *(нім.)*.

14

«Послушником я був, густіла борода! / Амур полоскотав… спасінню тут шабаш! / Стандарт любові зблис, іду служити їй! / Ах! чи повік мені ланцюг любові той!» *(Рос.)*

15

«Волосся сивіє, /І зуби випадають, / Прощайте, душеньки, / Не можу вже любить. / Боготворив я Машу, / До Каті загравав я, / І ледве не застреливсь, / Як Машу був пізнав» *(рос)*.

Тобто простаки.

17

По-грецькому *(фр.)*.

18

«Був монахом, був артистом, / Був поетом, танцюристом!» *(Рос.)*

«Загальний журнал французької літератури» *(фр.)*.

20

«Мода» *(фр.)*.

21

Одне замість іншого *(лат.)*.

«Історія Жіля Блаза із Сантільяни» *(фр.)*.

23

Ідеться про знамените послання Тараса Шевченка «До Основ'яненка».

«Попіл, тінь, ніщота» *(лат.)*.

25

«Памела, або Винагороджена доброчинність» *(англ.)*.

«Клариса, або Історія юної леді» *(англ.)*.

«Історія сера Чарлза Грандісона» *(англ.)*.

Приклад *(лат.)*.

«Не руш вище чобіт» *(лат.)*.